

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΚΡΑΤΙΣΜΟΥ - ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΓΕΡΟΓΙΑΝΝΗ ΑΘ. ΔΟΜΗΝΙΚΗ
(ΑΜ: 1611010)

Επιβλέπων: Καθ. Ζουμπουλάκης Μιχαήλ

Βόλος, Μάιος 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	4
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5
2. Ο ΚΡΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΠΡΙΝ ΤΟ 1920.....	8
2.1 Η Κρατικιστική Παράδοση της Πολιτικής Οικονομίας: Ο Μερκαντιλισμός.....	8
2.2 Η Αμφισβήτηση του Κρατισμού και η άνοδος των Φιλελεύθερων Ιδεών.....	10
2.3 Η Επικράτηση του Laissez-Faire και η Πορεία προς την Αμφισβήτησή του.....	15
3. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ	21
3.1 Η Οικονομική Συγκυρία.....	21
3.2 Οι Θεωρητικές Προσεγγίσεις.....	32
4. Η ΑΥΣΤΡΙΑΚΗ ΣΧΟΛΗ.....	40
4.1 Η θέση της Αυστριακής Σχολής για το Κρατος.....	40
4.2 Ludwig von Mises (1881-1973).....	43
4.3 Friedrich August von Hayek (1899-1992)	46
5. JOHN MAYNARD KEYNES (1883-1946)	51
6. Η ΔΙΑΜΑΧΗ KEYNES - HAYEK.....	65

7. ΟΙ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ	72
7.1 Η Σοσιαλιστική Σκέψη και ο Ρόλος του Κράτους.....	72
7.2 Abba Lerner (1905-1982) και Oskar Lange (1904-1965).....	75
7.3 Michal Kalecki (1899-1970)	79
7.4 Η Ινστιτουσιοναλιστική (Θεσμική) Σκέψη στα Χρόνια του Μεσοπολέμου.....	82
8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	85
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	89

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο κρατισμός, δηλαδή το οικονομικό σύστημα στο οποίο οι αποφάσεις για την παραγωγή και την επένδυση σχεδιάζονται από μία κεντρική αρχή, ακολουθούνταν από τις οικονομίες των χωρών στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας της ανθρωπότητας. Όσπου τον 18^ο αιώνα έλαβε χώρα η επανάσταση του laissez-faire, ενός φιλελεύθερου οικονομικού συστήματος όπου οι τιμές καθορίζονται από την προσφορά και τη ζήτηση, με ελάχιστη παρέμβαση από το κράτος, μέσω φόρων, επιδοτήσεων, κρατικών μονοπωλίων και άλλων ρυθμίσεων. Τον 20^ο αιώνα, στην περίοδο του Μεσοπολέμου, η εξαθλίωση των ανθρώπων που έφερε ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος και η μετέπειτα Μεγάλη Ύφεση, δημιούργησαν μεγάλες αντιπαραθέσεις για τον αν θα έπρεπε το κράτος να παρέμβει για την ανακούφιση των ασθενέστερων και την τόνωση της οικονομίας. Αυτή τη διαμάχη θα αναλύσουμε παρακάτω, μέσα από τις απόψεις και τα έργα των σπουδαιότερων οικονομολόγων της εποχής.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Μεσοπόλεμος, Οικονομικός Φιλελευθερισμός, Κρατικός Παρεμβατισμός, J.M. Keynes, F.A. Hayek

ΚΩΔΙΚΟΙ JEL: B13, B22, B25, B53, E11, H11

ABSTRACT

Statism, that is the economic system in which production and investment decisions are planned by a central authority, were being followed by different countries during the greater part of the human history. It was not until that the 18th century the revolution of laissez-faire took place, a liberal economic system where prices are set by supply and demand, only with minimum state of intervention through taxes, subsidies, monopolies or regulations. In the 20th century, in the interwar period, the impoverishment of the people that the First World War brought and the subsequent Great Depression, created a huge controversy about whether the state ought to intervene to relieve the weak and stimulate the economy. This controversy will be analyzed below, through the theories and the policy suggestions of the greatest economists of the time.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οικονομικά φαινόμενα, όπως η παραγωγή και το εμπόριο σε μια εγχρήματη οικονομία, έχουμε τουλάχιστον από τον 8^ο αιώνα π.Χ., όμως η σύγχρονη οικονομική επιστήμη προέρχεται από την πρώτη μεγάλη θεωρητική Οικονομική Σχολή, κατά την περίοδο 1750-1780 (Scrapanti & Zamagni 1993), αφού ολοκληρώθηκε η φάση του λεγόμενου εμπορικού καπιταλισμού, όταν πλέον έγινε ορατή σε όλους η σημασία των οικονομικών διεργασιών. Η οικονομική σκέψη αναπτύσσεται και αποκτά επιστημονικό χαρακτήρα με την ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού, δηλαδή του συστήματος που βασίζεται στη γενικευμένη λειτουργία της αγοράς σε όλους τους τομείς της οικονομίας. Ο καπιταλισμός, χαρακτηριστικό γνώρισμα του οποίου είναι η λειτουργία των αγορών για τους συντελεστές παραγωγής και ειδικότερα για τις μισθωτές υπηρεσίες του συντελεστή εργασίας, αναδείχτηκε διαμέσου μιας μακρόχρονης και ταυτόχρονα αργής διαδικασίας που στη Δυτική Ευρώπη άρχισε τον 16^ο αιώνα και απέκτησε μια ακαταμάχητη δυναμική μετά τη βιομηχανική επανάσταση, δηλαδή στο τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα (Τσουλφίδης 2004).

Η παρούσα εργασία έχει στόχο την ιστορική ανασυγκρότηση των θεωριών περί Οικονομικής Πολιτικής, και συγκεκριμένα τη διαμάχη μεταξύ φιλελευθερισμού και κρατισμού, που εκφράστηκαν από τους πιο εξέχοντες εκπροσώπους της οικονομικής επιστήμης στην περίοδο του Μεσοπολέμου, δηλ. την περίοδο 1918-1939.

Με τον όρο Οικονομική Πολιτική αναφερόμαστε στις ενέργειες που κάνουν οι κυβερνήσεις στον οικονομικό τομέα, και συγκεκριμένα στον καθορισμό των φόρων και επιτοκίων, της ποσότητας χρήματος, των δημοσίων δαπανών και του κρατικού παρεμβατισμού στην αγορά εργασίας, την εθνική κυριότητα, την κατανομή των σπανιζόντων πόρων στην κοινωνία και πολλούς άλλους τομείς μέσω της νομοθεσίας και των κρατικών ρυθμίσεων στην οικονομία. Η Οικονομική Πολιτική αποτελεί μέρος της γενικής κυβερνητικής πολιτικής μιας χώρας και, ανεξαρτήτως της έντασης και των πεδίων παρέμβασης, ασκείται με σκοπό τον επηρεασμό του οικονομικού γίγνεσθαι.

Οικονομικός φιλελευθερισμός σημαίνει ότι στην οικονομική σφαίρα δραστηριοτήτων προστατεύεται ή και ενθαρρύνεται η ατομική πρωτοβουλία. Ο οικονομικός φιλελευθερισμός έχει ταυτιστεί με μείωση του κρατισμού, περιορισμό των παρεμβάσεων του κράτους στην οικονομία και απελευθέρωση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας από τη γραφειοκρατία και τις ασφυκτικές διοικητικές ρυθμίσεις. Συνοψίζεται συνήθως στη φράση «laissez faire - laissez

passer», που θεωρείται το βασικό σύνθημα του ελεύθερου εμπορίου. Βασική αρχή του οικονομικού φιλελευθερισμού είναι η ιδέα ότι υπάρχει μια φυσική τάξη πραγμάτων που όταν οι οικονομικές σχέσεις αφεθούν να δράσουν ελεύθερες, όταν δηλαδή οργανώνονται αυθόρμητα βάσει του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης, λειτουργούν εξισορροπητικά. Απαραίτητη προϋπόθεση του φιλελευθερισμού λοιπόν είναι ο ελεύθερος ανταγωνισμός, η αυθόρμητη κατανομή του πλούτου, ο απεριόριστος σεβασμός του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, η ιδιωτικοποίηση των φυσικών πόρων και η απελευθέρωση των συναλλαγών. Έτσι είναι φυσικό, ο φιλελευθερισμός να επιθυμεί την δραστική μείωση της παρέμβασης του κράτους προς όφελος μιας αυτορρυθμιζόμενης κοινωνίας στη βάση του ελεύθερου ανταγωνισμού. Για τους φιλελεύθερους, η ελεύθερη αγορά μπορεί επομένως να υποκαταστήσει κατ' ουσίαν το κράτος και να γίνει ο βασικός ρυθμιστικός παράγοντας των πολιτικών εξελίξεων και των πολιτικών κοινωνιών.

Ο οικονομικός κρατισμός από την άλλη, προωθεί την άποψη ότι το κράτος έχει ένα σημαντικό και θεμιτό ρόλο στην κατεύθυνση της οικονομίας, είτε άμεσα μέσω των κρατικών επιχειρήσεων και άλλους τύπους μηχανισμών της κυβέρνησης, είτε έμμεσα μέσω του πολιτικού σχεδιασμού. Ο προγραμματισμός είναι ένας οικονομικός μηχανισμός για την κατανομή των πόρων και τη λήψη αποφάσεων έξω από το μηχανισμό της αγοράς. Σύμφωνα με τον οικονομικό παρεμβατισμό το κράτος έχει έννομο ή αναγκαίο ρόλο στο πλαίσιο της καπιταλιστικής οικονομίας διορθώνοντας τις δυσλειτουργίες της αγοράς, προωθώντας την οικονομική ανάπτυξη και μειώνοντας τα επίπεδα της ανεργίας. Οι περισσότερες οικονομίες είναι μικτές, ενσωματώνοντας στοιχεία των μηχανισμών της αγοράς και κυβερνητικά προγράμματα για την κατανομή των εισροών και των εκροών.

Ο ρόλος του κράτους είναι σήμερα, μετά την πρόσφατη κρίση, και πάλι υπό συζήτηση και αναθεώρηση τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Οι κυβερνήσεις και τα κόμματα στην Ευρώπη αναζητούν τρόπους να συμβιβάσουν την ανταγωνιστικότητα των οικονομιών τους με την ολοένα αυξανόμενη ανάγκη για κοινωνική δικαιοσύνη. Αυτό ακριβώς ήταν το σημείο αφετηρίας της Οικονομικής ως Επιστήμης, πώς θα συνδυαστεί η αύξηση του πλεονάσματος με μία διανομή του εισοδήματος μεταξύ των κοινωνικών τάξεων η οποία θα εξασφαλίζει τη μακροχρόνια ανάπτυξη (Ζουμπουλάκης 2002).

Στην εργασία αυτή θα αναλύσουμε τη διαμάχη κρατισμού φιλελευθερισμού εστιάζοντας την προσοχή μας στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Στο 2^ο Κεφάλαιο θα κάνουμε μια σύντομη αναδρομή στην πορεία της διαμάχης αυτής ανά τους αιώνες αναφέροντας τις

ιδέες και τα έργα των κυριότερων εκπροσώπων. Στο 3^ο Κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με την περίοδο αναφοράς μας αναφέροντας τα σημαντικότερα οικονομικά χαρακτηριστικά της περιόδου και φυσικά αναλύοντας την Μεγάλη Ύφεση που έλαβε χώρα. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε και στις σημαντικότερες θεωρητικές προσεγγίσεις της εποχής, πάντα με βάση το ρόλο του κράτους στην οικονομία. Στο 4^ο Κεφάλαιο θα μιλήσουμε για την Αυστριακή Σχολή των Οικονομικών, τις ιδέες της, και τους εκπροσώπους της Mises και Hayek, ενώ στο 5^ο Κεφάλαιο θα αναφερθούμε σε έναν από τους μεγαλύτερους οικονομολόγους του 20^{ου} αιώνα, τον Keynes, τα έργα του και τις απόψεις του για την ανάμιξη του κράτους στην οικονομία. Στο 6^ο Κεφάλαιο θα εστιάσουμε στη διαμάχη μεταξύ του Keynes και του Hayek. Κλείνοντας, στο 7^ο Κεφάλαιο, θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά στις εναλλακτικές θεωρίες της εποχής, τη Σοσιαλιστική Σκέψη, τον Ινστιτουσιοναλισμό, καθώς και τις θεωρίες των Lerner, Lange και Kalecki.

2. Ο ΚΡΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΠΡΙΝ ΤΟ 1920

2.1 Η ΚΡΑΤΙΚΙΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ: Ο ΜΕΡΚΑΝΤΙΛΙΣΜΟΣ

Το Μεσαίωνα, στην περίοδο της φεουδαρχίας, για πολλούς αιώνες η οικονομική ζωή ρυθμιζόταν αποκλειστικά και μόνο από τις τοπικές αρχές και αργότερα, με την υποχώρηση των φεουδαρχών, σχεδόν σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες κυριάρχησε η Βασιλεία. Κατά τη δημιουργία των δυτικών κρατών τον 17^ο και 18^ο αιώνα, στην οικονομική πολιτική της Δυτικής Ευρώπης κυριάρχησε το δόγμα του «μερκαντισμού» (της εμποροκρατίας), μιας οικονομικής θεωρίας σύμφωνα με την οποία ο έλεγχος της κυβέρνησης στο εξωτερικό εμπόριο ήταν υψίστης σημασίας για τη διασφάλιση της ευημερίας του κράτους. Σύμφωνα με τον Backhouse (1994), η εποχή του μερκαντισμού, μετά από αιώνες κρατικιστικής παράδοσης, ήταν το σημείο εκκίνησης της διαμάχης μεταξύ φιλελευθερισμού και κρατισμού.

Οι μερκαντιστές διατείνονταν ότι ο πλούτος μιας κοινωνίας αποτιμάται με τη διαθεσιμότητα πολύτιμων μετάλλων (χρυσός) και ότι μια χώρα εξασφαλίζει πλούτο και άρα χρυσό αν επιτυγχάνει να εξάγει περισσότερα προϊόντα απ' όσα εισάγει. Επομένως οι πολιτικές μιας χώρας θα έπρεπε να στοχεύουν σε ένα θετικό εμπορικό ισοζύγιο, κάτι που δεν μπορούσε να αφηθεί στην τύχη της ελεύθερης λειτουργίας των δυνάμεων της αγοράς, αλλά το κράτος θα έπρεπε να αναλάβει ενεργό ρόλο για να το διασφαλίσει. Εκτός από το εμπόριο όμως, η κυβερνητική πολιτική στόχευε και στην προστασία της βιομηχανίας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα πολιτικών προστατευτισμού της εποχής στη Βρετανία ήταν οι «Νόμοι περί Ναυσιπλοΐας», που ψηφίστηκαν από το αγγλικό κοινοβούλιο το 1651 και το 1660 και απαγόρευαν την εισαγωγή εμπορευμάτων που δεν μεταφέρονταν σε βρετανικά πλοία, η τοποθέτηση δασμών στις εισαγωγές και πριμοδοτήσεων στις εξαγωγές, η απαγόρευση της εξαγωγής ορισμένων πρώτων υλών, η απαγόρευση στις αποικίες να συναλλάσσονται με άλλα έθνη και η παραχώρηση μονοπωλιακών προνομίων, κρατικών επιδοτήσεων και φοροαπαλλαγών στις εθνικές επιχειρήσεις (Scrapanti & Zamagni 1993). Την εποχή εκείνη κρίθηκε απαραίτητη και μια άλλη μορφή προστατευτισμού από το κράτος στα

μη προνομιούχα μέλη της κοινωνίας, λόγω της φτώχειας και εξαθλίωσης των αγροτών, με διάφορες μορφές προστασίας, όπως τους Νόμους περί Φτωχών¹.

Στη Γαλλία, ο μερκαντισμός είναι συνδεδεμένος με το όνομα του **Jean-Baptiste Colbert** (1619-1683), ο οποίος διετέλεσε υπουργός των οικονομικών επί 22 έτη τον 17^ο αιώνα, και ήταν υπεύθυνος για την προώθηση ενός συστήματος βιομηχανικής ρύθμισης. Υπό τον Colbert, η Γαλλική κυβέρνηση άρχισε να συμμετέχει ενεργά στην οικονομία προκειμένου να αυξηθούν οι εξαγωγές, συγκεντρώνοντας τον μέγιστο δυνατό αριθμό οικονομικών δραστηριοτήτων υπό τον αυταρχικό έλεγχό της. Θεσπίστηκαν προστατευτικές πολιτικές για τη μείωση των εισαγωγών και την αύξηση των εξαγωγών, επιδοτήθηκαν επιχειρήσεις, έγιναν προσπάθειες για να ιδρυθούν νέες, παραχωρήθηκαν μονοπωλιακές θέσεις σε μεγάλες εμπορικές εταιρίες, επιβλήθηκαν λεπτομερείς ρυθμίσεις στην παραγωγή των γαλλικών αγαθών ώστε να βελτιωθεί η ποιότητά τους και να αυξηθούν οι εξαγωγές, κατασκευάστηκαν δρόμοι, γέφυρες και κανάλια ώστε να βελτιωθεί η μεταφορά των προϊόντων και ενθαρρύνθηκε η εισροή ξένων εξειδικευμένων τεχνητών για την τόνωση της εγχώριας βιομηχανίας (Backhouse 1994).

---

¹ Οι Αγγλικοί Νόμοι περί Φτωχών ήταν ένα σύστημα ανακούφισης των φτωχών που υπήρχε στην Αγγλία και την Ουαλία που αναπτύχθηκε από τα τέλη του Μεσαίωνα και ίσχυε μέχρι την εμφάνιση του σύγχρονου κράτους πρόνοιας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

2.2 Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΩΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ ΙΔΕΩΝ

Το οικονομικό ρεύμα του μερκαντιλισμού αποτελεί την απαρχή της κρατικής παρέμβασης και του ελέγχου της οικονομίας στα οποία στήριξε τις αρχές του ο καπιταλισμός. Μια από τις σημαντικότερες συνέπειες του καπιταλιστικού συστήματος, ήταν η δημιουργία μεγάλων κοινωνικών ανισοτήτων σε σύγκριση με το παρελθόν, όταν όλοι οι υπήκοοι ενός φεουδάρχη ήταν περίπου το ίδιο φτωχοί. Υπό το καπιταλιστικό καθεστώς όμως, ενώ σημαντικές μερίδες του πληθυσμού παρέμεναν φτωχές, ίσως μάλιστα και φτωχότερες από πριν, μεγάλα στρώματά του μπορούσαν να ζήσουν πλουσιότερη ζωή. Την εποχή εκείνη συγκροτήθηκε η Οικονομική Επιστήμη, ένας κλάδος που επιχειρούσε να δώσει απάντηση σε ερωτήματα όπως πώς μια χώρα μπορούσε να γίνει πλουσιότερη και οι κάτοικοί της να ευημερήσουν (Ψαλιδόπουλος 2002).

Καθώς συνεχιζόταν η καπιταλιστική συσσώρευση, ορισμένες σημαντικές αλλαγές κατέστησαν την μερκαντιλιστική θεωρητική θέση ολοένα και πιο ανεπαρκή σε σχέση με την οικονομική πραγματικότητα. Προς το τέλος του 17^{ου} αιώνα και την αρχή του 18^{ου}, άρχισε να κερδίζει έδαφος η ιδέα ότι οι διοικητικοί περιορισμοί στην οικονομική δραστηριότητα δημιουργούσαν περισσότερα μειονεκτήματα παρά πλεονεκτήματα για την κοινωνία, και υπό το φως των επιχειρημάτων του Adam Smith και των κλασικών οικονομολόγων, η πίστη στον μερκαντιλισμό άρχισε να ξεθωριάζει.

Μετά τον Αγγλικό Εμφύλιο Πόλεμο, το 1688, η κεντρική εξουσία έμεινε εξασθενημένη, η απόλυτη κυριαρχία του Στέμματος στη Βρετανία περιορίστηκε και άρχισε μια στροφή στις αντιλήψεις της κοινωνίας για το ρόλο του κράτους στην οικονομική ζωή, σύμφωνα με τις οποίες το συμφέρον της κοινωνίας ορίζεται ως το άθροισμα ατομικών συμφερόντων και οι λειτουργίες του κράτους έπρεπε να περιοριστούν. Άρχισε να γίνεται αποδεκτό ότι η προώθηση του προσωπικού συμφέροντος παρήγαγε πλούτο για την κοινωνία, επομένως το κράτος έπρεπε να μειώσει τη δική του σφαίρα δραστηριότητας ώστε το κάθε άτομο να απολαμβάνει πλήρη ελευθερία δράσης (Scrapanti & Zamagni 1993). Η φιλοσοφία του laissez-faire είχε αρχίσει σταδιακά να κερδίζει έδαφος, γεγονός που σήμαινε ότι οι φτωχοί θεωρούνταν λίγο-πολύ υπεύθυνοι για την κατάστασή τους, ενώ το σύστημα πρόνοιας και ανακούφισής τους θεωρούνταν ότι υποστήριζε την σχόλη και δεν έδινε κίνητρα για απασχόληση. Καταπολεμήθηκαν οι νόμοι υπέρ των φτωχών και εδραιώθηκαν μια σειρά από

νόμους παρακίνησης για εργασία, όπως ο Νόμος περί εγκατάστασης² το 1662 και το Workhouse Act³ το 1722.

Σταδιακά η κριτική των φιλελεύθερων κύκλων εστιαζόταν όλο και πιο έντονα στην επιβάρυνση που υφίστατο η κοινωνία, αλλά και στις δυσλειτουργίες της αγοράς εργασίας εξαιτίας της κρατικής στήριξης, με αποτέλεσμα την εισαγωγή νέου νόμου για τους φτωχούς το 1834, που ήταν πιο αυστηρός και προέβλεπε την ελάχιστη δυνατή ανακούφιση και υπό τον όρο ότι ο αποδέκτης βρισκόταν προ του κινδύνου του θανάτου από πείνα. Δημιουργήθηκε έτσι μια νομοθεσία που είχε σκοπό τον περιορισμό της «εθελουσίας» εξαθλίωσης.

Σε αυτήν την περίοδο, αρκετοί φιλόσοφοι, επέκριναν τον мерκαντισμό και τον υπονόμισαν κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, τοποθετώντας τα θεμέλια για την επανάσταση που θα οδηγούσε στην κλασική πολιτική οικονομία. Ένας απ' αυτούς, ο **John Locke** (1632-1704) μέσω της εργασιακής θεωρίας της αξίας, επεσήμανε ότι η φύση από μόνη της παρέχει λίγη αξία στην κοινωνία, καθώς ο πλούτος του κόσμου δημιουργείται από την ανθρώπινη εργασία. Επομένως ο κάθε άνθρωπος θα έπρεπε να έχει δικαίωμα ιδιοκτησίας στο προϊόν που παρήγαγε, καθώς και ο αγρότης δικαίωμα ατομικής ιδιοκτησίας στη γη η οποία αποκτά αξία μόνο με την εργασία του (Scrapanti & Zamagni 1993). Η κυβέρνηση επομένως δεν είχε καμιά αρμοδιότητα να διευθετεί αυθαίρετα την κτηματική περιουσία των ανθρώπων.

Το αποφασιστικό βήμα προς την κατεύθυνση του ελεύθερου εμπορίου έγινε από τον **Dudley North** (1641-1691) και τον **Bernard de Mandeville** (1670-1733). Ο North τάχθηκε φανερά υπέρ του φιλελευθερισμού και ενάντια σε κάθε κρατική παρέμβαση. Ισχυρίστηκε ότι ο πλούτος είναι πηγή της ανθρώπινης εργασίας, είτε μέσω της κατασκευής, είτε μέσω της καλλιέργειας του εδάφους, και υπάρχει ανεξάρτητα από το χρυσό ή το ασήμι. Επιζήμιο για το κοινό δεν είναι κανενός είδους εμπόρευμα, αλλά κάθε πλεονέκτημα που δίνεται στα συμφέροντα της μιας μεριάς έναντι της άλλης. Η καλύτερη πολιτική είναι η απουσία πολιτικής. Κανένας νόμος για τον έλεγχο του εμπορίου, τον έλεγχο του επιτοκίου, τον έλεγχο της προσφοράς χρήματος δεν ήταν απαραίτητος. Οι τιμές πρέπει να καθορίζονται μόνες τους, και όχι από το νόμο, και κάθε βίαιη παρέμβαση σ' αυτές βλάπτει. Η αρμονία των

---

² Κάθε φτωχός είχε απαίτηση ανακούφισης μόνο από την ενορία στην οποία είχε γεννηθεί. Κάθε νεοφερμένος σε μια ενορία έπρεπε να έχει δουλειά για να γίνει δεκτός ως κάτοικος εκεί (Ψαλιδόπουλος 2002).

³ Οι ενορίες είχαν δικαίωμα κατασκευής εργασιακών καταστημάτων όπου θα εργάζονταν οι φτωχοί, οι οποίοι αν αρνούσαν έχαναν και κάθε δικαίωμα στη βοήθεια (Ψαλιδόπουλος 2002).

συμφερόντων προκύπτει αποκλειστικά από το γεγονός ότι κανείς δεν μπορεί να φροντίσει καλύτερα τα συμφέροντα του ατόμου από το ίδιο το άτομο, έτσι ώστε αν τα άτομα αφεθούν ελεύθερα θα ευημερήσουν. Από την άλλη, κάθε προσπάθεια που παρεμβαίνει στις προσπάθειες του ατόμου να επιδιώξει τους ιδιωτικούς του στόχους παρεμποδίζει την επίτευξη του δημόσιου συμφέροντος. Κανένας δεν μπορεί να γίνει πλούσιος από κρατικές ρυθμίσεις, μόνο από ειρήνη, βιομηχανία, ελευθερία και την ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα. Ο Mandeville με τη σειρά του, πίστευε ότι η αρετή είναι στην πραγματικότητα επιζήμια για το κράτος καθώς είναι τα ελαττώματα των ανθρώπων, και κυρίως η κυκλοφορία των κεφαλαίων μέσω της απληστίας και της πολυτελής διαβίωσης, εκείνη που ωθεί την κοινωνία σε δράση και πρόοδο. Η επιδεικτική δαπάνη, για παράδειγμα, δημιουργεί περισσότερες θέσεις εργασίας από ότι η φειδώ, ένα επιχείρημα που έκανε τον Keynes, όπως ήταν φυσικό, να τρέφει μεγάλη εκτίμηση για τον Mandeville (Screpanti & Zamagni 1993).

Στην ηπειρωτική Ευρώπη, σε αντίθεση με την Αγγλία, οι αντιδράσεις κατά του μερκαντισμού στα τέλη του 17^{ου} και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα πήραν την μορφή του «αγροτικού προστατευτισμού» και προσπάθησαν να δείξουν ότι το κράτος πρέπει να ενθαρρύνει την γεωργία και όχι να προστατεύει το εμπόριο και τη βιομηχανία. Στη Γαλλία, ο **Pierre le Pesant de Boisguilbert** (1646-1714), σε αντίθεση με τις μερκαντιστικές απόψεις του Colbert, έκρινε ότι ο πλούτος μιας χώρας δεν αποτελείται από το άφθονο χρήμα που κατέχει αλλά από το τι παράγει και εμπορεύεται. Άσκησε σκληρή κριτική στις γαλλικές κυβερνητικές πολιτικές, βλέποντας την κατάσταση που αντιμετώπιζε η χώρα ως μια εκτεταμένη οικονομική ύφεση και φτώχεια. Η κυβερνητική παρέμβαση στη βιομηχανία και τη γεωργία μείωσαν την καταναλωτική ικανότητα των ανθρώπων. Η φορολόγηση μείωσε την κατανάλωση αναγκάζοντας τους ανθρώπους να αποταμιεύουν χρήματα για να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν. Ζήτησε μεταρρύθμιση του φόρου ακίνητης περιουσίας, κατάργηση των εσωτερικών δασμών και μεγαλύτερη ελευθερία του εμπορίου. Το συμπέρασμά του ήταν ότι το κράτος έπρεπε να αφήσει τη φύση ελεύθερη («laissez faire la nature et la liberté») και έπρεπε να παρέμβει απλώς για να προστατέψει τους ιδιώτες και να εμποδίσει τη βία (Backhouse 1994).

Το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, μια ξεχωριστή σχολή οικονομικής σκέψης κυριάρχησε στη Γαλλία, πιθανά η πρώτη καλά αναπτυγμένη πριν την κλασική οικονομική σχολή. Έγιναν γνωστοί ως Φυσιοκράτες και ηγέτης της θεωρείται ο **François Quesnay** (1694-1774). Η κατάσταση της γαλλικής οικονομίας, η μείωση του πληθυσμού και της

παραγωγής τον ανάγκασαν να ψάξει εξήγηση. Το μεγαλύτερο πνευματικό δημιούργημα του Quesnay και ολόκληρης της σχολής των φυσιοκρατών υπήρξε ο «Οικονομικός Πίνακας» (Tableau Économique), το 1758, με τον οποίο προσπάθησαν να απαντήσουν στο ερώτημα: «πώς πραγματοποιείται η κατανομή του κοινωνικού προϊόντος ανάμεσα στις τρεις κοινωνικές τάξεις;» (Τσουλφίδης 2004). Σύμφωνα με τον Backhouse (1994), ο πίνακας του Quesnay εξήγησε γιατί η γαλλική οικονομία ήταν τόσο στάσιμη, και παρείχε τη βάση για μια σειρά συνταγών πολιτικής. Για να αυξηθεί ο γαλλικός ρυθμός ανάπτυξης ήταν απαραίτητο να μειωθεί η φορολογία των αγροτικών προϊόντων, αντικαθιστώντας τη με φόρους επί των μισθωμάτων, να μειωθούν οι δαπάνες για βιομηχανικά προϊόντα, ή να αυξηθεί η παραγωγικότητα της γεωργίας. Σύμφωνα με τον Quesnay το πολιτικό συμπέρασμα που προκύπτει από τον πίνακα είναι η «φυσική» ικανότητα αναπαραγωγής ενός οικονομικού συστήματος όσο αυτό δεν εμποδίζεται από παρεμβάσεις των πολιτικών αρχών. Η φυσική τάξη οδηγούσε την οικονομία σε ισορροπία και το καλύτερο που μπορούσαν να κάνουν οι νόμοι και θεσμοί της οργανωμένης κοινωνίας ήταν να μην αναμειχθούν. Έτσι, το απόφθεγμα του Γάλλου φυσιοκράτη Vincent de Gournay «laissez faire, laissez passer les marchandises» (αφήστε να γίνει, αφήστε να περάσουν τα εμπορεύματα) έμοιαζε να έχει αποδειχθεί επιστημονικά (Screpanti & Zamagni 1993).

Οι Φυσιοκράτες ήταν η πρώτη οικονομική σχολή που αντιτάχθηκε στον μερκαντισμό, υποστηρίζοντας ότι η μόνη πηγή πλούτου ήταν η αγροτική παραγωγή, και όχι το εμπόριο. Έτσι, πρότειναν μέτρα πολιτικής για την τόνωσή της, στράφηκαν ενάντια στις γαλλικές οικονομικές πολιτικές που ευνοούσαν τη βιομηχανία εις βάρος της γεωργίας και υποστήριζαν το ελεύθερο εμπόριο συμπεριλαμβανομένης και της ελευθερίας στις εξαγωγές, ώστε να αυξηθούν τα κέρδη των αγροτών και να τονωθεί η ανάπτυξη. Επιθυμούσαν την κατάργηση των περιορισμών που υπήρχαν στο εμπόριο των σιτηρών με σκοπό την πρόληψη της πείνας, αλλά με αποτέλεσμα την μείωση των κερδών και της παραγωγής. Υποστήριζαν ότι οι γαιοκτήμονες θα έπρεπε να πληρώνουν το σύνολο των φόρων (θεωρία του μοναδικού φόρου – *impôt unique*), πρόταση που όπως είναι φυσικό συνάντησε τη σθεναρή αντίσταση των γαιοκτημόνων. Πίστευαν ότι αν λειτουργεί ελεύθερα ο ανταγωνισμός, η τιμή των γεωργικών προϊόντων θα αυξηθεί, ενώ των βιομηχανικών προϊόντων θα μειωθεί, συνεπώς η αγροτική παραγωγή θα αυξηθεί σε βάρος της βιομηχανικής με άμεσο αποτέλεσμα την αύξηση του πλεονάσματος και επομένως του πλούτου της κοινωνίας. Παρόλα αυτά θεώρησαν ότι οι δυνάμεις της αγοράς από μόνες τους δεν ήταν αρκετά ισχυρές για να παρακάμψουν τα εμπόδια και γι' αυτό πρότειναν την κατάργηση όλων των εμποδίων στη

λειτουργία του ελεύθερου ανταγωνισμού μέσω της κυβερνητικής παρέμβασης (Τσουλφίδης 2004).

Το μεγαλύτερο πλήγμα όμως στη θεωρία των μερκαντιστών, ήρθε το 1776 με τον **Adam Smith** (1723-1790) και το έργο του «Ο Πλούτος των Εθνών», το περιεχόμενο του οποίου είναι αναμφίβολα επαναστατικό, αν λάβουμε υπόψη την εποχή στην οποία γράφτηκε. Στο έργο του αναφέρει ότι η αγορά είναι ο μόνος μηχανισμός που σέβεται την ελευθερία των ατόμων και κάθε άτομο πρέπει να αφηθεί να δράσει ελεύθερα, καθώς προσπαθώντας να πραγματοποιήσει το ατομικό του συμφέρον, οδηγούνται από ένα «αόρατο χέρι» στην ταυτόχρονη προώθηση του δημοσίου συμφέροντος και την προαγωγή της ευημερίας του έθνους. Ο ανταγωνισμός, δηλαδή η εξυπηρέτηση των αντιτιθέμενων ατομικών συμφερόντων όλων των μελών της κοινωνίας, είναι αυτή η δύναμη που δίνει συνοχή στην κοινωνία και εμποδίζει την κατάρρευσή της σύμφωνα με τον Smith (Τσουλφίδης 2004). Ο Smith αντιτάχθηκε επίσης σε κάθε μονοπωλιακή δύναμη των επιχειρηματιών και σε πολιτικές που περιορίζουν την αγορά όπως η δασμολογική πολιτική. Προϋπόθεση όμως για να λειτουργήσει σωστά η αγορά είναι να εφαρμόζεται σε μια ιδανική κοινωνία ηθικών ατόμων με πλήρως ανεπτυγμένο το αίσθημα του δικαίου και της καλοσύνης. Τότε η κεντρική κυβέρνηση δεν θα είχε κανένα λόγο ύπαρξης. Σε πραγματικές όμως -μη ιδανικές συνθήκες- για να επιτευχθεί αυτό είναι αναγκαίο το κράτος να παρεμβαίνει ώστε να διασφαλίζεται η αρμονική σύνθεση των ατομικών συμφερόντων (Ζουμπουλάκης 2002). Παρόλο που ο Smith αντιτάχθηκε στις κρατικές δραστηριότητες γενικά, δεν ήταν ενάντια σε κάθε μορφή κρατικού παρεμβατισμού και συγκεκριμένα οι τομείς της κρατικής παρέμβασης που υποστηρίζει, περιλαμβάνουν την παραγωγή αμιγώς δημοσίων αγαθών όπως α) εθνική άμυνα, δημόσια ασφάλεια και δικαιοσύνη, β) την παραγωγή έργων κοινής ωφέλειας, όπως δρόμοι, κανάλια, λιμάνια, δημόσιοι φωτισμοί λόγω υψηλού πάγιου κόστους, αλλά και γ) ημιδημόσιων αγαθών όπως η βασική και η θρησκευτική εκπαίδευση. Σύμφωνα λοιπόν με τον Backhouse (1994), ο Smith δεν ήταν καθόλου εχθρικός στον κυβερνητικό παρεμβατισμό στην οικονομία. Τα επιχειρήματά του για τον ανταγωνισμό και το «αόρατο χέρι» δεν ήταν κατευθυνόμενα εναντίον της κυβερνητικής δραστηριότητας γενικά αλλά εναντίον κάποιων συγκεκριμένων ρυθμίσεων που έβλεπε να περιορίζουν την ιδιωτική πρωτοβουλία και να ζημιώνουν την ανάπτυξη.

2.3 Η ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΟΥ LAISSEZ-FAIRE ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΟΥ

Ο 19^{ος} αιώνας ήταν για την Ευρώπη ένας αιώνας πολλών αναταραχών. Μεταξύ 1793 και 1815, η Βρετανία βρισκόταν σε πόλεμο με τη Γαλλία. Παρά τους πολυάριθμους περιορισμούς που επικρατούσαν στο εμπόριο και τις εξαγωγές μέχρι τότε, η περίοδος μετά το 1820 κυριαρχήθηκε από ένα ισχυρό κίνημα υπέρ του ελεύθερου εμπορίου, όχι μόνο στην Μεγάλη Βρετανία όπου μετά το 1846 ο προστατευτισμός εγκαταλείφθηκε σχεδόν ολοκληρωτικά, αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες μεταξύ των οποίων υπογράφηκαν διάφορες νομισματικές και εμπορικές συμφωνίες που συνέβαλαν στην ενθάρρυνση της ανάπτυξης του διεθνούς εμπορίου (Sceranti & Zamagni 1993). Στην εποχή της βιομηχανικής επανάστασης, άνησε η ιδεολογία του φιλελευθερισμού και ταυτίστηκε με το εργοστασιακό σύστημα και τη σταδιακή πλήρη εκμηχάνιση της παραγωγής. Τα αρνητικά του συστήματος γρήγορα έγιναν αντιληπτά, αλλά επικρατούσε η αντίληψη ότι οι νόμοι της προσφοράς και της ζήτησης στις ελεύθερες αγορές θα τα περιόριζαν. Αντίθετα, κάθε επέμβαση του κράτους στις σχέσεις εργοδοτών – εργαζομένων θα προκαλούσε μόνο απώλεια ανταγωνιστικότητας και ανισορροπία στις αγορές. Καταργήθηκαν οι ρυθμίσεις που απαγόρευαν το συνδικαλισμό (1824), ενώ και στη γεωργία έγιναν σημαντικές μεταρρυθμίσεις. Το σύστημα των δασμών απλοποιήθηκε και ταυτόχρονα τα ελάχιστα εναπομείναντα εμπορικά μονοπώλια καταργήθηκαν. Με αυτές τις μειώσεις των δασμών, σε συνδυασμό με την κατάργηση των Νόμων για τα Σιτηρά⁴ το 1846 η πορεία προς το ελεύθερο εμπόριο είχε σχεδόν ολοκληρωθεί. Οι πράξεις ναυσιπλοΐας καταργήθηκαν το 1849. Και άλλες χώρες εκτός από την Βρετανία ακολουθούσαν πολιτική ελεύθερου εμπορίου. Η κύρια εξαίρεση ήταν οι ΗΠΑ που ακολουθούσε πολιτική υψηλών δασμών μέχρι το 1913. Οι δασμοί ήταν σημαντικό πολιτικό ζήτημα, με τους Ρεπουμπλικάνους να υποστηρίζουν την βόρεια βιομηχανία και τον προστατευτισμό, και τους Δημοκράτες να υποστηρίζουν τα νότια αγροτικά συμφέροντα και το ελεύθερο εμπόριο. Ταυτόχρονα, μέσα σε αυτό το φιλελεύθερο κλίμα της εποχής, ήταν εμφανής η ανάγκη για κάποιες μορφές παρεμβατισμού από το κράτος. Η κυβέρνηση άρχισε

---

⁴ Οι Νόμοι περί Σιτηρών (Corn Laws) ήταν εμπορική νομοθεσία για την προστασία των παραγωγών των σιτηρών στο Ηνωμένο Βασίλειο έναντι του ανταγωνισμού από φθηνότερες εισαγωγές ξένων μεταξύ 1815 και 1846. Επέβαλαν δασμούς στις εισαγωγές καλαμποκιού και πριμοδοτήσεις στις εξαγωγές. Αυτοί οι νόμοι συχνά θεωρούνται ως παραδείγματα του βρετανικού μερκαντιλισμού. Η κατάργησή τους ήταν μια σημαντική αύξηση του ελεύθερου εμπορίου.

να αναλαμβάνει δράση σε θέματα όπως η δημόσια υγεία, οι συνθήκες υγιεινής και η εκπαίδευση (Backhouse 1994).

Την εποχή αυτή της ιδεολογικής επικράτησης του *laissez-faire*, αναπτυσσόταν και ένα διαφορετικό ρεύμα σκέψης. Ο **Jeremy Bentham** (1748-1832) ζητούσε την αντικατάσταση του κριτηρίου του ατομικού συμφέροντος στην οικονομική ζωή με αυτό του «μεγαλύτερου καλού για τον μεγαλύτερο αριθμό ατόμων» (Ψαλιδόπουλος 2002). Για την επίτευξη αυτού του στόχου ο Bentham (1793) όρισε ένα τεράστιο πεδίο κυβερνητικής δράσης, σε τομείς όπως η παιδεία, η δημόσια υγεία, η κοινωνική προστασία στους φτωχούς, η εξασφάλιση ενός ανεκτού επιπέδου διαβίωσης του πληθυσμού, ο έλεγχος των τιμών βασικών αγαθών (πχ σιτάρι) ώστε να είναι προσιτά στα χαμηλά εισοδήματα κτλ, θεωρώντας ότι μόνον έτσι μπορούσαν να περιοριστούν εξ ονόματος του κοινωνικού συνόλου, οι εγωιστικές συμπεριφορές των ατόμων που δεν προάγουν την συνολική ευτυχία. Στον Bentham οφείλουμε την πρώτη άρτια διατύπωση των ορίων δράσης του κράτους ευημερίας: τα όρια αυτά αρχίζουν από το σημείο που η δράση του είναι απαραίτητη για την άνοδο της κοινωνικής ευημερίας μέχρι του σημείου πέραν του οποίου η παρέμβασή του βλάπτει την κοινωνική ευημερία (Ζουμπουλάκης 2002). Αυτό που έπρεπε λοιπόν να γίνει ήταν να επιτευχθεί στην κοινωνία, μέσω της κρατικής παρέμβασης, μια τεχνητή ταύτιση ατομικού και γενικού συμφέροντος.

Ο ριζοσπαστισμός του Bentham, δεν είχε ανάλογη άμεση συνέχεια. Ο μεγαλύτερος κλασικός οικονομολόγος, ο **David Ricardo** (1772-1823) με τη δημοσίευση των «Αρχών της Πολιτικής Οικονομίας και της Φορολογίας» το 1817 υπήρξε σε γενικές γραμμές αρνητικός σε παρόμοιες κρατικές παρεμβάσεις κοινωνικού χαρακτήρα (πχ Νόμος των Φτωχών). Είτε με την παρέμβαση του κράτους είτε χωρίς αυτήν, ο νόμος των φθινουσών αποδόσεων, σε συνδυασμό με τον νόμο αύξησης του πληθυσμού δεν θα μπορούσαν να ανατρέψουν την αναπόφευκτη σταδιακή εξαφάνιση της πηγής του οικονομικού πλεονάσματος (Ζουμπουλάκης 2002). Σύμφωνα με τον Ricardo, ο εργατικός μισθός θα κυμαίνεται, με αποκλίσεις, γύρω στο ελάχιστο όριο συντήρησης και πρέπει «σαν όλα τα άλλα συμβόλαια... να αφήνονται στον έντιμο και ελεύθερο ανταγωνισμό της αγοράς, και δεν πρέπει ποτέ να ελέγχονται με την ανάμιξη της νομοθετικής εξουσίας» (Ricardo 1817). Όσο δυσάρεστο κι αν ήταν το πρακτικό αποτέλεσμα της λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος για τους απλούς εργαζομένους, δε θα πρόσφερε τίποτα μια παρέμβαση στη λειτουργία αυτή εκ μέρους του κράτους (Ψαλιδόπουλος 2002). Σχετικά με τους Νόμους Περί Φτωχών αναφέρει ότι «ο σκοπός των

Νόμων περί Φτωχών δεν είναι να ανακουφίσει την κατάσταση των φτωχών, αλλά να επιδεινώσει την κατάσταση και των φτωχών και των πλούσιων. Αντί να κάνουν τους φτωχούς πλούσιους είναι υπολογισμένοι να κάνουν τους πλούσιους φτωχούς... Κάθε φίλος των φτωχών πρέπει να εύχεται με ζήλο την κατάργησή τους». Η διενέργεια δημόσιων έργων δεν μπορεί, κατά τον Ricardo, να έχει θετικές επιδράσεις στην οικονομία. «Η άντληση κεφαλαίων», λέει, «για το σκοπό της απασχόλησης των φτωχών... οδηγεί σε απόκλιση των κεφαλαίων αυτών από άλλες χρήσεις που θα μπορούσαν να ήταν το ίδιο, αν όχι περισσότερο, παραγωγικές για μια κοινότητα». Κάθε κρατική παρέμβαση είναι περιττή και δεν μπορεί να βελτιώσει τις συνθήκες διαβίωσης όσων, λόγω της εκμηχάνισης της παραγωγής, έχουν βρεθεί χωρίς δουλειά (Ψαλιδόπουλος 2002).

Τα χρόνια που ακολούθησαν, οι **John Ramsay McCulloch** (1789-1964) και **Nassau William Senior** (1790-1864) γνώρισαν την ραγδαία συγκέντρωση αγροτικού πληθυσμού στις πόλεις λόγω εκμηχάνισης, για να είναι σε θέση να συνειδητοποιήσουν ότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός δημιουργεί μεγάλα κοινωνικά προβλήματα που δεν μπορεί να επιλύσει μόνη της η αγορά. Ο McCulloch (1825), με αφετηρία τη θεωρία του περί «αποθέματος μισθών», διατύπωσε μία σειρά φιλεργατικών προτάσεων σχετικά με τη νομοθετική προστασία των εργαζομένων στα εργοστάσια και τη δημιουργία εργατικών ενώσεων. Ισχυρίστηκε ότι την αρχή του laissez-faire μπορεί να την εμπιστευθεί κανείς σε αρκετές περιπτώσεις, αλλά σε πολλές άλλες είναι εντελώς ανεφάρμοστη. Παράλληλα, υποστήριξε ότι το Κράτος είναι ο μόνος φορέας που μπορεί να παράγει ότι ονομάζουμε σήμερα «δημόσια αγαθά» (υποδομές μεταφορών, δημόσια υγεία, σιδηρόδρομοι). Συνεπώς, και κατ' εξαίρεση, το Κράτος μπορεί κατά τον McCulloch να διορθώνει τις ατέλειες που δημιουργεί ο ελεύθερος ανταγωνισμός. Ο Senior ήθελε τον περιορισμό της κρατικής ενίσχυσης κατά περίπτωση, μόνο σε όσους ήταν ανίκανοι να εργαστούν για λόγους υγείας ή ηλικίας. Θεωρούσε ότι οι γενικές ρυθμίσεις υπέρ των φτωχών οξύνουν το πρόβλημα και διαιωνίζουν την εξαθλίωση, αφού στερούν από τα άτομα το κίνητρο για να βελτιώσουν τη θέση τους (Ζουμπουλάκης 2002).

Κυρίαρχος οικονομολόγος της εποχής ο **John Stuart Mill** (1806-1873) ήταν αναμφίβολα ο πιο ριζοσπάστης από τους Βρετανούς Κλασικούς: θεωρούσε τον εαυτό του φίλο της εργατικής τάξης και άλλων καταπιεσμένων και πίστευε ότι η ιστορία εργαζόταν για την τελική υλοποίηση μιας κοινωνίας που ο ίδιος όριζε ως «σοσιαλιστική», χωρίς ο ίδιος να είναι σοσιαλιστής. Ο Mill δεν άσκησε κριτική στην ατομική ιδιοκτησία, ούτε στο καπιταλιστικό καθεστώς της εποχής στην οποία ζούσε, αλλά μόνο στις ατέλειες και τις

καταχρήσεις του. Θεωρούσε απαραίτητη την ενεργό παρουσία του Κράτους, υποστηρίζοντας ενεργά μία δέσμη παρεμβατικών μέτρων όπως εθνικοποίηση της κοινόχρηστης γης, περιορισμοί στο δικαίωμα κληρονομιάς, προοδευτική φορολογική μεταρρύθμιση, θέσπιση υποχρεωτικής βασικής δημόσιας εκπαίδευσης. Στο τελευταίο κεφάλαιο του 5ου και τελευταίου βιβλίου των «Αρχών Πολιτικής Οικονομίας», ο Mill δηλώνει ότι το laissez-faire είναι η γενική αρχή: «κάθε παρέκκλιση απ' αυτήν είναι κακή, εκτός και αν απαιτείται χάριν του γενικού καλού». Αμέσως όμως στη συνέχεια αναλαμβάνει ο ίδιος να παρουσιάσει εννέα ευρείες κατηγορίες παρεκκλίσεων από τη γενική αρχή του laissez-faire. Σε αυτές συμπεριλαμβάνει την προστασία των καταναλωτών, την παροχή βασικής εκπαίδευσης, την προστασία των ανηλίκων, τον έλεγχο της παραγωγής δημοσίων αγαθών, την παροχή δημόσιας βοήθειας στους φτωχούς κλπ. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα κρατικής παρέμβασης είναι η αναγκαιότητα να επιβάλει το Κράτος μια γενική μείωση του ωραρίου εργασίας χωρίς μείωση μισθών, καθώς θεωρεί ότι η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας που θα προκύψει από τη μείωση του χρόνου εργασίας θα λειτουργήσει μακροπρόθεσμα υπέρ των επιχειρηματιών, αλλά κανένας επιχειρηματίας από μόνος του δεν είναι διατεθειμένος να πάρει τέτοιο ρίσκο (Ζουμπουλάκης 2002).

Ο τελευταίος σημαντικός οικονομολόγος της εποχής ήταν ο **Alfred Marshall** (1842-1924), ο οποίος, ακολουθώντας την κλασική παράδοση και ιδιαίτερα τον Mill, μπορεί να χαρακτηριστεί ο αρχηγός της τάσης μεταξύ των νεοκλασικών συγγραφέων που προσπάθησαν να συμβιβάσουν ένα μετριοπαθές laissez-faire με ένα πρόγραμμα επιλεγμένων παρεμβάσεων. Σύμφωνα με τον Marshall μεγιστοποίηση του πλούτου και μεγιστοποίηση των ατομικών ωφελειών που απολαμβάνουν τα άτομα δεν ταυτίζονται. Η συνολική ευημερία αυξάνεται αν η κατανομή του «κοινωνικού μερίσματος» προσαρμοστεί υπέρ των φτωχών (Screpanti & Zamagni 1993). Για την ανακούφιση των ανήμπορων να φροντίσουν τον εαυτό τους έπρεπε να υπάρχει μέριμνα, ιδιωτική και δημόσια, που δεν θα ξεπερνούσε κάποια όρια, η υπέρβαση των οποίων θα έκανε τον αποδέκτη να στηρίζεται αποκλειστικά σ' αυτήν. Για παράδειγμα, δεν υποστήριζε τη διενέργεια δημοσίων έργων για να απασχοληθούν οι άνεργοι, γεγονός που έμελλε να συζητηθεί έντονα στο μεσοπόλεμο και αντιστεκόταν σταθερά στα αιτήματα των σοσιαλιστών περί αναδιανομής του εισοδήματος στην κοινωνία (Ψαλιδόπουλος 2002). Παρά το κοινωνικό κόστος και τις κοινωνικές αδικίες, ο καπιταλισμός διασφαλίζει την παραγωγική και καταναλωτική αποτελεσματικότητα και συμβάλλει στην εξέλιξη και πρόοδο της ανθρωπότητας. Το κράτος έχει δικαίωμα και καθήκον να παρεμβαίνει στην οικονομική σφαίρα για να ρυθμίζει τον μηχανισμό της αγοράς και να διορθώνει τις στρεβλώσεις του.

Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα η οικονομία της Βρετανίας αντιμετώπισε σειρά προβλημάτων, όπως μεγάλη ύφεση, μειωμένη κυκλοφορία χρήματος, πτώση του γενικού επιπέδου τιμών που προκάλεσε κλυδωνισμούς σε αγροτικό τομέα και βιομηχανία. Τα βρετανικά προϊόντα αντιμετώπιζαν δασμούς σε ξένες αγορές, την ώρα που τα ξένα προϊόντα είχαν κατακλύσει την βρετανική αγορά. Η ταχεία εξάπλωση του καπιταλισμού στην ύπαιθρο, οι μεγάλες τεχνικές καινοτομίες στις μεθόδους γεωργικής καλλιέργειας, η επιτάχυνση εκδίωξης των αγροτών από την ύπαιθρο λόγω των περιφράξεων, αλλά και οι αποκρουστικές συνθήκες εργασίας στα εργοστάσια και τα ορυχεία, αύξησαν δραματικά τον αριθμό των εξαθλιωμένων, οι οποίοι άκουγαν με ενδιαφέρον μεταρρυθμιστικές, ριζοσπαστικές και συνδικαλιστικές ιδέες και καθιστούσαν την παρέμβαση του κράτους απαραίτητη. Η ιδέα μιας «θετικής» παρέμβασης του κράτους, μιας βοήθειας προς την ιδιωτική πρωτοβουλία, σύμφωνα με τα πρότυπα των ΗΠΑ και της Γερμανίας της εποχής, κέρδιζε έδαφος. Έτσι, η ιδέα του laissez-faire υποχωρούσε υπέρ της αντίληψης ότι η κοινωνία ήταν ένας ζωντανός οργανισμός: αν ένα μέρος του ασθενεί, όλος ο οργανισμός ασθενεί (Ψαλιδόπουλος 2002).

Ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αι. πολλοί συγγραφείς, Ευρωπαίοι και Αμερικάνοι, άρχισαν να διαχωρίζουν την άποψή τους από τους υπόλοιπους φιλελεύθερους οικονομολόγους της εποχής και να υποστηρίζουν την προστασία. Ένας που ξεχωρίζει ήταν ο **Friedrich List**. Το έργο του «The National System of Political Economy» (1841) παραμένει το κλασικό επιχείρημα του 19^{ου} αιώνα για προστασία. Αντιτάχθηκε στο δόγμα του ελεύθερου εμπορίου που κυριαρχούσε τότε και ανέπτυξε μια θεωρία που βασίστηκε στην ιδέα ότι οι χώρες εξελίσσονται σε τρία στάδια ανάπτυξης: το γεωργικό στάδιο, το στάδιο που ιδρύονται νέες βιομηχανίες και το στάδιο στο οποίο οι χώρες έχουν καλά εγκατεστημένες βιομηχανίες. Κάθε χώρα είχε διαφορετικές απαιτήσεις ανάλογα σε ποιο στάδιο ανάπτυξης βρισκόταν. Στο πρώτο και στο τρίτο στάδιο το ελεύθερο εμπόριο είναι κατάλληλο, αλλά στο δεύτερο στάδιο χρειάζεται η προστασία για να χτιστούν οι παραγωγικές δυνάμεις μιας χώρας. Ο List δεν υποστήριξε ότι ο προστατευτισμός ήταν σωστός για όλες τις χώρες, αλλά μόνο για τη Γερμανία και τις ΗΠΑ, που ήταν στο κατάλληλο στάδιο να επωφεληθούν από αυτόν, ενώ άσκησε κριτική στη Βρετανία επειδή ήταν πολύ αργή στη μετακίνηση προς το ελεύθερο εμπόριο (Backhouse 1994).

Τότε έκανε την εμφάνισή της η Γερμανική Ιστορική Σχολή, που με τους Fichte, Gentz και Muller αντιτάχθηκε στα οικονομικά του laissez-faire και τον πολιτικό φιλελευθερισμό, τόσο λόγω των πολιτικών του συνεπειών όσο και των φιλοσοφικών θεμελίων από τις οποίες

προέρχονταν. Οι υποστηρικτές της δεν αποδέχονταν την ιδέα ότι η κοινωνική συμπεριφορά εξαρτάται μόνο από τα προσωπικά συμφέροντα των μεμονωμένων ατόμων, ή την ιδέα ότι οι ατομικές επιλογές βασίζονται μόνο στην ορθολογική επιδίωξη των στόχων ατομικού συμφέροντος (Screranti & Zamagni 1993). Η Γερμανική Ιστορική Σχολή αποτέλεσε τη βάση της σοσιαλιστικής οικονομίας της αγοράς, το κυρίαρχο οικονομικό μοντέλο για πολλές δεκαετίες στις περισσότερες χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης.

3. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

3.1 Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ

Ολόκληρη η περίοδος από τον Α' μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, γνωστή και ως περίοδος του Μεσοπολέμου, σηματοδεύτηκε από μία κρίση που επηρέασε όλες τις πλευρές της αστικής ζωής, από την οικονομική ως την κοινωνική και από την πολιτική ως την πολιτιστική. Το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου είχε σπείρει αμφιβολίες για την ορθολογικότητα του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος. Έπειτα μόλις τελείωσε ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, δημιουργήθηκαν και οι κατάλληλες συνθήκες για τον Β', όπως αμέσως αντιλήφθηκε ο Keynes, ο οποίος από το 1919 είχε προβλέψει ότι οι σκληροί όροι της συνθήκης των Βερσαλλιών θα οδηγούσαν σε οικονομική καταστροφή και ενδεχομένως σε παγκόσμιο πόλεμο. Η πολιτική του εξαναγκασμού της Γερμανίας σε υποτέλεια και του εξευτελισμού εκατομμυρίων ανθρώπων λόγω των υπέρογκων πολεμικών επανορθώσεων που επιβλήθηκαν στην Γερμανία, δεν θα αργούσαν να προκαλέσουν την εκδίκησή τους (Keynes 1919). Η απελπισία από την οικονομική κρίση και το αίσθημα ότι οι Γερμανοί παρεμποδίζονταν να έχουν όλα αυτά που δικαιούνταν, οδήγησαν σε μια έξαρση του εθνικισμού και διευκόλυναν την άνοδο στην εξουσία του Εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος, με τα γνωστά ολέθρια αποτελέσματα για όλο τον κόσμο.

Η είσοδος του νέου αιώνα βρίσκει την Αγγλία με δύο βασικά ζητήματα οικονομικής αντιπαράθεσης: την Επιστροφή στον Κανόνα του Χρυσού και το πρόβλημα της ανεργίας. Γύρω στο 1875 ο Κανόνας του Χρυσού είχε γίνει αποδεκτός από όλες τις κύριες καπιταλιστικές χώρες και συνέχιζε να επικρατεί μέχρι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Πόλεμος κατέστρεψε το σύστημα αλλά αμέσως μετά, από το 1920 έως το 1925 οι αγγλικές αρχές άρχισαν την προετοιμασία επιστροφής στον Κανόνα, πραγματοποιώντας έντονες προσπάθειες για την επαναφορά της στερλίνας στην προπολεμική της ισοτιμία. Προέκυψαν όμως πολλές δυσκολίες, όπως το γεγονός ότι οι προσπάθειες αυτές έριξαν τις τιμές και τη ζήτηση, και έφεραν την ύφεση στην εγχώρια οικονομία.

Όσον αφορά το πρόβλημα της ανεργίας, πριν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο η βρετανική κυβέρνηση έκανε κάποιες προσπάθειες ανακούφισης των ανέργων μέσω μιας σειράς κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, όπως με το Νόμο περί Ανέργων (1905). Ο Beveridge σε συνεργασία με τον Churchill προχώρησαν στη δημιουργία γραφείων ευρέσεως εργασίας

(1904), ενώ οι Churchill και Lloyd George κατέθεσαν νομοσχέδιο που προέβλεπε ασφάλιση στην περίπτωση μελλοντικής ανεργίας (National Insurance Act, 1911). Το 1908 ο Lloyd George καθιέρωσε το Νόμο περί συντάξεων γήρατος, η οποία πληρωνόταν στους άνω των 70 ετών που είχαν συνεχή εργασία τουλάχιστον 10 χρόνια πριν. Η θέσπιση σύνταξης ήταν ένα βήμα κοινωνικής πολιτικής αν σκεφτεί κανείς ότι κατά την προηγούμενη δεκαετία ανάλογη σκέψη του Chamberlain απορρίφθηκε καθώς η μέριμνα για το μέλλον υποτίθετο ότι ήταν έργο του ίδιου του εργαζομένου, που με αποταμίευση και φειδώ θα προετοίμαζε τα γηρατειά του. Το National Insurance Act πρωτοεισηγήγαγε και μέτρα προστασίας της υγείας των εργαζομένων, γεγονός που έδωσε το έναυσμα για τις κοινωνικές ασφαλίσεις.

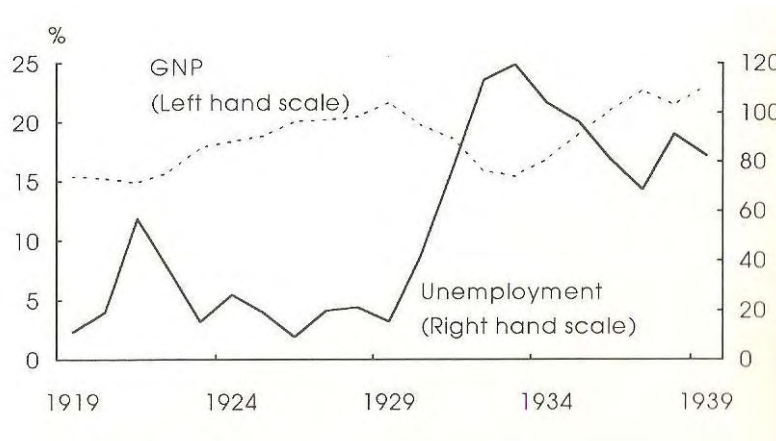
Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο όμως, ενώ κατά την δεκαετία του 1920 το μέσο ποσοστό ανεργίας ήταν 10% και το 1931 έφτασε το 22%, η βρετανική κυβέρνηση αρνούταν να παρέμβει με οποιοδήποτε τρόπο. Η τοποθέτησή της ήταν ότι κάθε προσπάθεια καταπολέμησης της ανεργίας με τη βοήθεια δημοσίων έργων θα δημιουργούσε μόνο προβλήματα (Scrapanti & Zamagni 1993). Το κύριο επιχείρημα του Υπουργείου Οικονομικών ήταν ότι, καθώς η δημόσια δαπάνη έπρεπε οπωσδήποτε να χρηματοδοτηθεί από ιδιωτικές πηγές, μέσω φορολόγησης ή μέσω δανεισμού, αποσπούσε κεφάλαια από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις και κατά συνέπεια θα μείωνε την απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα κατά το ποσό που αύξανε την απασχόληση στον δημόσιο τομέα. Αυτή είναι η γνωστή «Άποψη του Υπουργείου Οικονομικών» (Treasury view), η οποία εφαρμόστηκε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920 και παρουσιάστηκε στο Κοινοβούλιο από τον Winston Churchill, τότε Υπουργό Οικονομικών, το 1929. Ο Churchill ισχυρίστηκε ότι «είναι ορθόδοξο δόγμα του Υπουργείου Οικονομικών, ότι οποιαδήποτε μπορεί να είναι τα πολιτικά ή κοινωνικά πλεονεκτήματα, πολύ μικρή πρόσθετη απασχόληση μπορεί, στην πραγματικότητα, και κατά γενικό κανόνα, να δημιουργηθεί από κρατικό δανεισμό και δαπάνες». Στην έκθεση μειοψηφίας της Βασιλικής Επιτροπής το 1909 είχαν προταθεί αντικυκλικά έργα στήριξης για τους Νόμους περί Φτωχών, και στις αρχές της δεκαετίας του 1920 υπήρξε κάποια επίσημη υποστήριξη για τα συστήματα αυτά, όμως οι συμπεριφορές σκλήρυναν μετά το 1925 όταν έγινε σαφές ότι η υψηλή ανεργία δεν θα ήταν ένα προσωρινό φαινόμενο. Λόγω της συγκέντρωσης της ανεργίας σε ορισμένους κλάδους, άρχισε να θεωρείται διαρθρωτικό πρόβλημα, για το οποίο τα κατάλληλα διορθωτικά μέτρα ήταν η βιομηχανική αναδιοργάνωση, η μείωση του κόστους και η κινητικότητα της εργασίας (Backhouse 1994).

Εικόνα 1: Εθνικό Εισόδημα και Ανεργία στην Αγγλία, 1919-1939

Πηγή: Backhouse, 1994, σελ. 171. (Πραγματικό ΑΕΠ σε εκ.£. Ανεργία ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού.)

Εκτός από τη Βρετανία όμως και άλλες χώρες είχαν να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της ανεργίας. Στις Ηνωμένες Πολιτείες για παράδειγμα η ανεργία αυξανόταν συνεχώς αγγίζοντας μέχρι και το 25% του συνόλου των εργαζομένων το 1933 (το ποσοστό έφτανε στο 37% στο σύνολο των εργαζομένων εξαιρώντας τους αγρότες). Μια από τις πρώτες επίσημες δηλώσεις σχετικά με την πολιτική της ανεργίας ήταν στη Διάσκεψη του Προέδρου για την ανεργία το 1921, που είχε συσταθεί υπό την προεδρία του Herbert Hoover, τότε Γραμματέα Εμπορίου. Αυτή πρότεινε τον παραμερισμό των φυσιολογικών δαπανών για δημόσια έργα σήμερα, ως αποθεματικό το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί όταν έρθει η ύφεση για την αντιμετώπισή της. Οι δημόσιες δαπάνες θα αυξήσουν τα έσοδα στον κλάδο των κατασκευών, τα οποία στη συνέχεια θα δαπανηθούν για καταναλωτικά αγαθά. Τα έσοδα της βιομηχανίας καταναλωτικών αγαθών επομένως θα αυξηθούν, αυξάνοντας ακόμη περισσότερο τις δαπάνες. Το αποτέλεσμα είναι ότι μέσω αυτού του «πολλαπλασιαστικού αποτελέσματος», ένα δεδομένο επίπεδο δαπανών σε δημόσια έργα, συντηρεί ένα πολύ μεγαλύτερο επίπεδο βιομηχανικής δραστηριότητας και απασχόλησης. Επιπλέον, επειδή τα δημόσια έργα θα έχουν παραμεριστεί στη διάρκεια του υπόλοιπου του κύκλου, τα έργα που πραγματοποιούνται κατά τη διάρκεια μιας ύφεσης, θα είναι όλα απαραίτητα (Backhouse 1994).

Εικόνα 2: Εθνικό Εισόδημα και Ανεργία στις ΗΠΑ, 1919-1939

Πηγή: Backhouse, 1994, σελ. 170. (Πραγματικό ΑΕΠ σε δισ.\$, Ανεργία ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού.)

Μέσα σε αυτήν την οικονομική πραγματικότητα, έλαβε χώρα μια τρομαχτική παγκόσμια οικονομική κρίση, η οποία στα περισσότερα κράτη ξεκίνησε περίπου το 1929 και διήρκησε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '30 ή τις αρχές τις δεκαετίας του '40. Η Μεγάλη Ύφεση (Great Depression), όπως έμεινε γνωστή, ξεκίνησε από τις ΗΠΑ, με την πτώση των τιμών των μετοχών το Σεπτέμβριο του 1929 και έγινε παγκόσμια με το κραχ του χρηματιστηρίου στις 29 Οκτωβρίου 1929, γνωστή και ως «Μαύρη Τρίτη». Τα ολέθρια αποτελέσματα της κρίσης ήταν η πτώση του εισοδήματος, των φορολογικών εσόδων, των κερδών και των τιμών, και φυσικά η μεγάλη ύφεση στην οικονομία έφερε και ραγδαία αύξηση της ανεργίας και της εξαθλίωσης σε έναν μεγάλο αριθμό χωρών.

Στη Βρετανία η κρίση του 1929 λειτούργησε ως καταλύτης για μια νέα πορεία. Το 1931 εγκαταλείπεται το ελεύθερο εμπόριο και ενισχύεται η εγχώρια παραγωγή και η βιομηχανία με νόμους όπως οι Wheat Quota Act (1932, εγγύηση τιμής σίτου), Agricultural Marketing Act (1931 και 1933, Αγορά και διάθεση αγροτικών προϊόντων απ' το δημόσιο) και Special Areas Act (1936, έργα περιφερειακής ανάπτυξης). Ο περιορισμός της βιομηχανικής παραγωγής και η ανεργία παρέσυραν και το ισχύον σύστημα ασφάλισης κατά της ανεργίας (Ψαλιδόπουλος 2002). Την ίδια χρονιά εγκαταλείφθηκε ο κανόνας του χρυσού και η αντιπληθωριστική πολιτική της δεκαετίας του 1920 διακόπηκε. Ο λόγος ήταν ένα κύμα πανικού το οποίο προκλήθηκε από την κατάρρευση της Credit Anstalt (η μεγαλύτερη τράπεζα της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, κατέρρευσε το 1931) και εξαπλώθηκε σε όλη την Ευρώπη. Όταν οι διάφορες χώρες άρχισαν να μετατρέπουν τα αποθέματα που είχαν σε στερλίνες σε αποθέματα χρυσού, η Τράπεζα της Αγγλίας δεν μπόρεσε να αντισταθεί και ο Κανόνας του Χρυσού εγκαταλείφθηκε. Τα χρόνια που ακολούθησαν ήταν χρόνια

νομισματικού χάους με ανταγωνιστικές υποτιμήσεις, προστατευτικές εμπορικές πολιτικές και αποπληθωριστικές νομισματικές πολιτικές (Screranti & Zamagni 1993). Από το 1931 και μετά αναγνωριζόταν πια ότι η ανεργία που οφειλόταν στις διακυμάνσεις της βιομηχανικής δραστηριότητας δεν ήταν ένας προσωπικός κίνδυνος που ασφαρίζεται αλλά μια εθνική ευθύνη που θα μπορούσε να χρηματοδοτηθεί μέσω της φορολογίας. Έτσι, απ' τη χρονιά αυτή τα διάφορα ευεργετήματα που δίνονταν στους αναξιοπαθείς βάσει του National Insurance Act του 1911, άρχισαν να καλύπτονται από την κυβέρνηση μέσω επιτροπών δημόσιας βοήθειας του Υπουργείου Οικονομικών (Ψαλιδόπουλος 2002).

Στις ΗΠΑ, το 1929, η κυβέρνηση έβαλε μπροστά αυτό που ονομάστηκε «η Νέα Συμφωνία του Hoover⁵». Προσπάθησε να αυξήσει τα προγράμματα δημοσίων δαπανών και να κρατήσει τους μισθούς ψηλά, υποστηρίζοντας ότι η περικοπή των μισθών (όπως πολλοί εργοδότες ήθελαν να κάνουν) θα μείωνε απλώς τη ζήτηση, με αποτέλεσμα την επιδείνωση της ύφεσης. Μεταξύ 1929 και 1930 αυτή η πολιτική είχε κάποια επιτυχία, με τις νέες κατασκευές να έχουν αυξηθεί περίπου κατά 20% στον δημόσιο τομέα, και κατά περίπου 7% σε ελεγχόμενες βιομηχανίες στον ιδιωτικό τομέα (σιδηρόδρομοι, τηλέφωνο και ηλεκτρική ενέργεια), αλλά παρ' όλα αυτά η ανεργία αυξήθηκε (Backhouse 1994).

Στην επιδείνωση της ύφεσης βοήθησε και η ραγδαία πτώση του διεθνούς εμπορίου. Οι εξαγωγές της Αμερικής μειώθηκαν από \$5.2 δις. το 1929 σε \$1.7 δις. το 1933. Η κατάρρευση των γεωργικών εξαγωγών οδήγησε πολλούς αγρότες να μην μπορούν να ανταπεξέλθουν στα δάνειά τους με αποτέλεσμα σε πολλές αγροτικές τράπεζες ένας μεγάλος αριθμός πελατών έτρεξαν για να αποσύρουν τις καταθέσεις τους (bank runs). Οι τράπεζες δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν σαν οφειλέτες των χρεών τους και οι καταθέτες επιχείρησαν να αποσύρουν τις καταθέσεις τους μαζικά, προκαλώντας πολλά «bank runs». Οι κυβερνητικές εγγυήσεις και οι τραπεζικές ρυθμίσεις δεν στάθηκαν ικανές να αποτρέψουν τη δημιουργία πανικού.

---

⁵ Ο Herbert Clark Hoover (1874 – 1964) ήταν ο 31ος Πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών (1929–33). Ανέλαβε το αξίωμα 8 μόλις μήνες πριν το Κραχ του 1929 και παρά τις προσπάθειές του δεν κατόρθωσε να οδηγήσει τη χώρα σε ανάκαμψη.

Εικόνα 3: Καταθέτες απαιτούν να αποσύρουν τις αποταμιεύσεις τους από μια τράπεζα στο Βερολίνο, στις 13 Ιουλίου του 1931. (Πηγή: Deutsches Bundesarchiv - German Federal Archive)

Μετά το 1930, ωστόσο, η πολιτική αυτή απέτυχε, καθώς δεν ήταν δυνατόν να διατηρηθεί το υψηλό επίπεδο των δαπανών για δημόσια έργα. Τα επιτόκια αυξήθηκαν κάνοντάς το δύσκολο για τις ιδιωτικές και κρατικές επιχειρήσεις να διατηρήσουν τα προγράμματα δαπανών τους. Οι μισθοί τελικά άρχισαν να μειώνονται και η ομοσπονδιακή κυβέρνηση έπρεπε να αναλάβει ενεργό ρόλο μέσω της αύξησης των δημοσίων έργων. Παρόλα αυτά, δεν το έπραξε για μια σειρά λόγων, όπως ότι δεν υπήρχαν κατάλληλα δημόσια έργα να αναληφθούν και ότι η αύξηση των δαπανών για την κατασκευή, κάθε άλλο παρά βοηθάει το υπόλοιπο της οικονομίας μέσω «πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων». Ο δανεισμός που απαιτούνταν για τη χρηματοδότηση των δαπανών της ομοσπονδιακής κυβέρνησης θα αύξανε τα επιτόκια, παραγκωνίζοντας ιδιωτικές δαπάνες των επιχειρήσεων, εμποδίζοντας την ανάκαμψη. Το 1930 ο γερουσιαστής Wagner ξαναπαρουσίασε το νομοσχεδίο του για την Σταθεροποίηση της Απασχόλησης μέσω της κατασκευής δημοσίων έργων έτσι ώστε να ανακουφιστεί η ανεργία, βλέποντας ως κύριο στόχο του νομοσχεδίου, την αύξηση των ομοσπονδιακών κατασκευαστικών δαπανών κατά \$1.000εκ., χρηματοδοτούμενα από την πώληση ομολόγων. Συγκέντρωσε ένα μεγάλο αριθμό οικονομολόγων, και με πολύ λίγες εξαιρέσεις το νομοσχεδίο του είχε την υποστήριξή τους (Backhouse 1994).

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Rothbard (2000), ο Hoover, παραβιάζοντας όλους τους κανόνες του laissez-faire, με την οικονομία στα βάρη μιας άνευ προηγουμένου ύφεσης, χωρίς ορατά σημάδια ανάκαμψης μετά από τριάντισι χρόνια, και με την ανεργία στο πρωτοφανές ποσοστό του 25% του εργατικού δυναμικού, άφησε το αξίωμα το 1932 στον Franklin Roosevelt, ο οποίος αμέσως μετά τη νίκη στις προεδρικές εκλογές, παρουσίασε αυτό που αποκαλούσε «the New Deal». Ο σκοπός αυτού του προγράμματος όπως το αναλύει ο Backhouse στο βιβλίο του (1994), ήταν να βγάλει την οικονομία των ΗΠΑ από τη χειρότερη κρίση στην ιστορία της, που σήμαινε ότι μέτρα για την ανακούφιση της κρίσης στο τραπεζικό σύστημα και για την τόνωση του πληθωρισμού ήταν κυρίαρχα. Το σκεπτικό αυτού του προγράμματος ήταν να αυξήσουν τις τιμές, προκειμένου να μειώσουν την αξία των χρεών. Κατά τη διάρκεια της κρίσης, ο Roosevelt δοκίμασε τα δημόσια έργα, τις γεωργικές επιδοτήσεις και άλλα μέτρα προκειμένου να ανακάμψει η οικονομία των ΗΠΑ. Τα μέτρα που λήφθηκαν για να πετύχουν το βραχυπρόθεσμο στόχο της ανάρρωσης, όμως, είχαν και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις επειδή συμπεριλάμβαναν μια τεράστια επέκταση κυβερνητικής παρέμβασης στην οικονομία.

Για να αυξήσουν τις τιμές μια σειρά μέτρων λήφθηκαν. Η Ενίσχυση των Αγροκτημάτων (Farm Relief) και η Πράξη περί Πληθωρισμού (Inflation Act) το 1933, έδωσε στον Πρόεδρο την δύναμη να υποτιμήσει το δολάριο σε όρους χρυσού, να αποδεχθεί ασήμι για πληρωμή των οφειλών του πολέμου και να πλάσει απεριόριστες ποσότητες αργύρου σε όποια ισοτιμία χρυσού με ασήμι έκρινε σκόπιμη. Αυτό επέτρεψε στον Roosevelt να αυξήσει την προσφορά χρήματος ώστε να αυξηθούν οι τιμές. Επιπλέον υπήρχε μία διεύρυνση των ομοσπονδιακών δαπανών, συνοδευόμενη από ένα διαρκές έλλειμμα. Το 1932, υπό τον Hoover, το έλλειμμα αυξήθηκε από \$462εκ. σε \$2,700εκ. και παρέμεινε υψηλό σε όλη τη δεκαετία του '30. Αυτή η δαπάνη ήταν μέρος ενός προγράμματος σχεδιασμένου για την ανακούφιση των συνεπειών της ύφεσης. Υπήρχαν δάνεια προς το εμπόριο και τη βιομηχανία για να σώσει τις επιχειρήσεις από τη χρεοκοπία. Λήφθηκαν μέτρα για να βοηθήσουν τη γεωργία και υπήρχαν μεγάλα προγράμματα δημοσίων έργων που κυμαίνονταν από έλεγχο των πλημμυρών μέχρι και προγράμματα στέγασης. Αυτή η «Νέα Συμφωνία» ήταν η πρώτη σκόπιμη προσπάθεια της κυβέρνησης να βγάλει την αμερικάνικη οικονομία από την ύφεση.

Στη γεωργία ως κύρια ανάγκη θεωρούνταν η αύξηση των γεωργικών εισοδημάτων, που είχαν καταρρεύσει με την κρίση, οδηγώντας πολλούς μικρούς αγρότες στη χρεοκοπία. Το 1933 πάρθηκαν μέτρα για να μειώσουν την παραγωγή βαμβακιού, σιταριού, καλαμποκιού,

γουρουνιών και καπνού, προσφέροντας στους αγρότες ένα κίνητρο να μειώσουν τις γεωργικές εκτάσεις που αφιέρωναν σε αυτά τα προϊόντα. Τον επόμενο χρόνο αυτό επεκτάθηκε σε μεγαλύτερη λίστα προϊόντων. Καινούριες διαφημιστικές συμφωνίες συστάθηκαν, για να βελτιώσουν τις τιμές που λάμβαναν οι αγρότες. Άλλα μέτρα που περιλάμβαναν την προσφορά βοήθειας στους αγρότες για να ενθαρρύνουν τη συντήρηση των εδαφών, προσφέροντας ηλεκτρισμό σε αγροτικές περιοχές, έλεγχο πλημμύρας, και βοηθώντας τους αγρότες που επιθυμούσαν να μετακινηθούν σε φάρμες σε πιο βιώσιμες τοποθεσίες. Σαν αποτέλεσμα, η γεωργία έγινε ένας από τους πιο ρυθμιζόμενους τομείς της οικονομίας (Backhouse 1994).

Το πρώτο μέτρο που πάρθηκε για τη ρύθμιση της βιομηχανίας ήταν η νομοθεσία εθνικής βιομηχανικής αποκατάστασης (NIRA – National Industrial Recovery Act) το 1933. Ο στόχος της σύμφωνα με το Roosevelt ήταν να διασφαλίσει ένα λογικό κέρδος για τη βιομηχανία και μισθούς διαβίωσης για τους εργάτες με την εξάλειψη πειρατικών μεθόδων και πρακτικών που όχι μόνο έχουν βασανίσει τις τίμιες επιχειρήσεις αλλά επίσης συνεισέφεραν στα δεινά της εργασίας. Αντί να εισάγει απευθείας κυβερνητικές ρυθμίσεις στη βιομηχανία, το NIRA φρόντισε για την θέσπιση «κωδικών δίκαιου ανταγωνισμού». Αυτοί ήταν να ασκηθούν από όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη που δουλεύανε μαζί, αν και στην πράξη προσδιορίστηκαν από μεγάλες επιχειρήσεις και συνδικάτα. Προέβλεπαν το δικαίωμα των εργατών στην οργάνωση και τη συλλογική διαπραγμάτευση μέσω αντιπροσώπων της επιλογής τους καθώς και ανώτατα όρια στις ώρες εργασίας και κατώτατα όρια στους μισθούς τα οποία πρέπει να τηρούν οι εργοδότες. Πίστευαν ότι, με την ενίσχυση της οργανωμένης εργασίας, η πολιτική της κυβέρνησης για αύξηση των μισθών, αύξηση της αγοραστικής δύναμης, και μείωση των ωρών εργασίας, με σκοπό την αποκατάσταση της ευημερίας και την αύξηση του αριθμού των απασχολουμένων, θα διευκολυνθεί (Richardson 1934). Ωστόσο, αυτή η προσπάθεια για ρύθμιση της βιομηχανίας έφτασε στο τέλος της το 1935, όταν το ανώτατο δικαστήριο την έκρινε αντισυνταγματική. Αυτή η συνεργασία με μεγάλες επιχειρήσεις για να συγκρατηθούν οι συνέπειες του αχαλίνωτου ανταγωνισμού συνοδεύτηκε από μια αποδυνάμωση του Sherman Antitrust Act. Η νομοθεσία που ψηφίστηκε το 1937 νομιμοποίησε τις πολιτείες να επιτρέπουν συμφωνίες ανάμεσα σε βιομήχανους και λιανοπωλητές για καθορισμό κατώτατων τιμών για εμπορικά προϊόντα. Οι πολιτικές της νέας συμφωνίας ενθάρρυναν έτσι την ανάπτυξη του.

Μία από τις πιο σημαντικές πολιτικές του Roosevelt ήταν η ίδρυση το 1933 της Tennessee Valley Authority. Η TVA ήταν να λειτουργήσει υδροηλεκτρικούς σταθμούς που είχαν ιδρυθεί στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και να αναπτύξει βιομηχανία και γεωργία στην κοιλάδα του Tennessee. Της δόθηκαν δυνάμεις να ελέγξουν την διάβρωση του εδάφους, να υποκινήσουν μέτρα ελέγχου της πλημμύρας, και να χτίσει και να λειτουργήσει κι άλλους υδροηλεκτρικούς σταθμούς και βιομηχανικές επιχειρήσεις. Η έκταση της κυβερνητικής δραστηριότητας σε αυτήν την προσπάθεια οικονομικού σχεδιασμού καταγγέλθηκε ως σοσιαλισμός, αλλά το τόλμημα αποδείχτηκε πολύ επιτυχές.

Η «Νέα Συμφωνία» περιλάμβανε και ένα μεγάλο πρόγραμμα ανακούφισης της ανεργίας και των συνεπειών της. Δόθηκε το δικαίωμα στους εργάτες να ανήκουν σε συντεχνίες και έγιναν προσπάθειες να βελτιωθεί η διαπραγματευτική δύναμη των συντεχνιών: οι εργοδότες αναγκάστηκαν να εισέλθουν σε συλλογική διαπραγμάτευση και τους απαγορεύτηκε να επεμβαίνουν στις προσπάθειες των εργατών να διαπραγματεύονται μέσω μιας συντεχνίας (Richardson 1934). Για να αυξηθεί η ασφάλεια των εργατών, εισήχθη η ασφάλεια ανεργίας και οι συντάξεις στο Social Security Act το 1935. Για την ανακούφιση του προβλήματος της φτώχειας και των φτωχών συνθηκών διαβίωσης, συστάθηκε το 1937 το US Housing Authority, με τη δύναμη να δώσουν δάνεια και να προσφέρουν επιδοτήσεις για εκκαθάριση των παραγκουπόλεων και χτίσιμο στέγης χαμηλού ενοικίου.

Η «Νέα Συμφωνία» λοιπόν είχε σαν αποτέλεσμα μια μαζική αύξηση του ρόλου του κράτους, που ενεπλάκη σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από πριν, σε όλες σχεδόν τις πτυχές της οικονομικής δραστηριότητας. Η κυβέρνηση απομακρύνθηκε από το απόλυτο laissez-faire προς μια μικτή οικονομία στην οποία η καπιταλιστική βιομηχανία ελεγχόταν από την κυβέρνηση. Αν και η επίπτωση της «Νέας Συμφωνίας» δεν πρέπει να υπερεκτιμηθεί, επειδή υπήρχαν κινήσεις προς αυτή την κατεύθυνση από το 1920 και επειδή τα μέτρα που εισήχθησαν από τη νέα συμφωνία δεν ήταν απολύτως πετυχημένα, υπήρχε παρ' όλα αυτά μια σημαντική αλλαγή στην στάση της κυβέρνησης προς μια ρυθμιζόμενη βιομηχανία (Backhouse 1994). Η κρίση εκτός από κοινωνικές είχε και πολιτικές συνέπειες τόσο στην Αμερική όσο και σε πολλά Ευρωπαϊκά κράτη μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Συγκεκριμένα την εγκατάλειψη της κλασικής φιλελεύθερης προσέγγισης και την αντικατάστασή της από τις Κεϋνσιανές πολιτικές στις ΗΠΑ από τον Roosevelt. Ο ρόλος της ομοσπονδιακής κυβέρνησης στην οικονομία μεγεθύνθηκε, οι κυβερνητικές δαπάνες τριπλασιάστηκαν και γενικά ο

Roosevelt κατηγορήθηκε ότι μετέτρεπε την Αμερική σε σοσιαλιστικό κράτος (Backhouse 1994).

Μία χώρα της Ευρώπης που έπληξε ιδιαίτερα η μεγάλη Ύφεση του '29 ήταν η Γερμανία. Η Αμερική σταμάτησε να στέλνει κεφάλαια και έτσι η ανεργία εκτινάχτηκε και ο κόσμος στράφηκε προς ακραίες πολιτικές δυνάμεις, με αποτέλεσμα τον Ιανουάριο του 1933 ο Χίτλερ και οι Ναζί να έρθουν στην εξουσία καθιερώνοντας ένα ολοκληρωτικό κράτος και οδηγώντας τη χώρα στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, με τις γνωστές δραματικές συνέπειες για όλο τον κόσμο.

Την εποχή που οι περισσότερες χώρες της Ευρώπης και οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής αντιμετώπιζαν σωρεία οικονομικών προβλημάτων και ο καπιταλισμός βρισκόταν υπό αμφισβήτηση, ένα έθνος είχε επαναστατήσει ενάντια του καπιταλισμού με την Επανάσταση των Μπολσεβίκων (1917-1921), μια προσπάθεια που δεν κατάφερε να καταπνίξει ούτε η στρατιωτική παρέμβαση των μεγάλων καπιταλιστικών δυνάμεων. Αυτό που είχε γίνει σαφές ήταν ότι ο καπιταλισμός δεν ήταν αιώνιος, μπορούσε να ηττηθεί και να αντικατασταθεί. Πολλές προσπάθειες γίνανε για να τους μιμηθούν, όμως η τρομοκρατία της αστικής τάξης ήταν τέτοια που σε 15 περίπου χρόνια η μισή Ευρώπη θα βρισκόταν στο έλεος του Φασισμού (Screpanti & Zamagni 1993).

Η οικονομία παγκοσμίως λοιπόν βρισκόταν υπό κατάρρευση: η διάλυση του συστήματος διεθνών πληρωμών, η εγκατάλειψη του Κανόνα του Χρυσού ακόμη και από τις χώρες που συνέχιζαν να τον υποστηρίζουν, ανταγωνιστικές υποτιμήσεις, αυστηρός προστατευτισμός, η συρρίκνωση του διεθνούς εμπορίου και, έπειτα, η αυξανόμενη αστάθεια της μεγέθυνσης, οι αυξανόμενες βαθιές κρίσεις, η καλπάζουσα ανεργία, το κραχ της Wall Street και οι αυτοκτονίες των κερδοσκόπων. Η ιδεολογία του laissez-faire είχε αρχίσει να αμφισβητείται, ενώ οι πιο φωτισμένοι οικονομολόγοι άρχιζαν να μιλούν για την ανάγκη εγκατάλειψης του ελεύθερου εμπορίου για την διάσωση του καπιταλισμού (Screpanti & Zamagni 1993).

Πώς εξηγείται όμως θεωρητικά η κρίση του '29; Σύμφωνα με την επικρατούσα κυκλική θεωρία οι υφέσεις θεωρούνται φυσιολογικό κομμάτι της οικονομικής ζωής. Το τι προκαλεί μια απλή κάμψη να γίνει μεγάλη ύφεση είναι θέμα αντιπαραθέσεων ανά τους αιώνες. Θέμα διαμάχης είναι επίσης και το αν η Μεγάλη Ύφεση ήταν μέρος της ελεύθερης

αγοράς ή μια αποτυχία της κυβέρνησης να παρέμβει ρυθμίζοντας το ύψος των επιτοκίων, να περιορίσει τις ζημιές των τραπεζών και να ελέγξει την προσφορά χρήματος.

Σύμφωνα με τους υπέρμαχους της Κεϋνσιανής θεωρίας, λόγω του πανικού και του αποπληθωρισμού, πολλοί άνθρωποι χάνοντας την εμπιστοσύνη τους στην αγορά πίστευαν ότι θα μπορούσαν να αποφύγουν περαιτέρω απώλειες μέσω της αποταμίευσης και της απομάκρυνσής τους από τις αγορές. Η κατανάλωση και οι επενδυτικές δαπάνες μειώθηκαν, ενώ η αποταμίευση έγινε κερδοφόρα καθώς οι τιμές έπεφταν και με μια δεδομένη ποσότητα χρήματος αγόραζες περισσότερα αγαθά, με αποτέλεσμα την ακόμη μεγαλύτερη μείωση της ζήτησης. Οι μονεταριστές ισχυρίστηκαν ότι η ύφεση άρχισε σαν μια φυσιολογική κάμψη, αλλά οι νομισματικές αρχές έκαναν σημαντικά λάθη πολιτικής (ειδικά η Ομοσπονδιακή Τράπεζα των ΗΠΑ), συρρικνώνοντας την προσφορά χρήματος. Η Αυστριακή Σχολή επικεντρώθηκε στις μακροοικονομικές επιπτώσεις της προσφοράς χρήματος, και πώς οι αποφάσεις των κεντρικών τραπεζών μέσω τις εξάπλωσης της προσφοράς χρήματος οδήγησαν σε υπερεπένδυση (οικονομική φούσκα). Οι Ινστιτουσιοναλιστές θεώρησαν σαν αιτία της κρίσης την υποκατανάλωση, την υπερεπένδυση, την κακοδιαχείριση από τους τραπεζίτες και τους βιομήχανους ή την ανικανότητα των μελών της κυβέρνησης. Οι θεωρητικές απόψεις των σχολών αυτών θα παρουσιαστούν στη συνέχεια.

3.2 ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Από το τέλος του 19^{ου} αιώνα, όπως είδαμε, η επιρροή της κλασικής σχολής στην οικονομική σκέψη άρχισε να φθίνει και την θέση της πήρε η νεοκλασική σχολή, με τον Alfred Marshall να παίζει τον ενοποιητικό ρόλο ανάμεσα στις δύο σχολές. Το ενδιαφέρον των οικονομολόγων μετατοπίστηκε από τη συνολική ευημερία της κοινωνίας στο προσωπικό όφελος του καταναλωτή, γεγονός που είχε σημαντικές επιπτώσεις στην κοινωνική πολιτική. Παρόλα αυτά οι κλασικοί και νεοκλασικοί οικονομολόγοι συμφωνούν ως προς το ποια είναι η σωστή οικονομική πολιτική. Και οι δύο είναι υπέρμαχοι του οικονομικού φιλελευθερισμού. Την εποχή αυτή οι πρώτοι νεοκλασικοί συγγραφείς οδηγούνται στην επαναδιατύπωση του αξιώματος περί άριστης κατανομής των πόρων κάτω από καθεστώς πλήρους οικονομικής ελευθερίας. Αναγνωρίζουν μεν και συζητούν περιπτώσεις αποτυχιών της αγοράς που επιβάλλουν κάποιας μορφής κρατική παρέμβαση, αλλά βρίσκονται γενικά σε αντίθεση με το γενικότερο φιλοπαρεμβατικό κλίμα της εποχής. Ο Marshall και ο διάδοχός του, Pigou αποτελούν τέτοιες περιπτώσεις, ενώ ο Beveridge, παρά το συντηρητικό του επιστημονικό ξεκίνημα, προσχώρησε συν τω χρόνω στο στρατόπεδο των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων (Ψαλιδόπουλος 2002).

Την παράδοση που ξεκίνησε ο Marshall συνέχισε στο πανεπιστήμιο του Cambridge ο μαθητής του **Arthur C. Pigou** (1877-1959) που επελέγη από τον ίδιο ως διάδοχός του. Ο Pigou ήταν ένας Βρετανός οικονομολόγος, ένθερμος επικριτής της «άποψης του Υπουργείου Οικονομικών» και φανατικός υπέρμαχος του ελεύθερου εμπορίου, το έργο του οποίου κάλυψε διάφορους τομείς των οικονομικών, όπως τα οικονομικά της ευημερίας, τις βιομηχανικές διακυμάνσεις, την ανεργία και τα δημόσια οικονομικά.

Το 1913 ασχολήθηκε με ένα από τα σημαντικότερα οικονομικά προβλήματα της εποχής, την ανεργία. Η ανάλυσή του στο έργο του «Unemployment» για το θέμα αυτό

ξεκινούσε από την παραδοχή ότι η φυσιολογική κατάσταση της καπιταλιστικής οικονομίας είναι η πλήρης απασχόληση του εργατικού δυναμικού. «Ακόμα και σε μία τέλεια σταθεροποιημένη κατάσταση θα υπάρχει ανεργία, αν οι εργαζόμενοι πληρώνονται με μισθό τεχνητά ανυψωμένο πάνω απ' το επίπεδο που θα ήταν σύμφωνα με τις ελεύθερες δυνάμεις της αγοράς». Επομένως «κάθε προσπάθεια από πλευράς ενός συγκεκριμένου συνδικάτου να ανυψώσει βίαια τους μισθούς των μελών

του πάνω απ' το τρέχον επίπεδο για παραπλήσιες απασχολήσεις είναι μια αιτία ανεργίας». Επίσης, «όταν ανθρωπιστικοί λόγοι οδηγούν, στην πράξη, στη θέσπιση ενός κατώτατου μισθού κάτω από τον οποίο κανένας εργάτης δεν μπορεί να απασχολείται, η ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού ατόμων που δεν αξίζουν να παίρνουν αυτό το μισθό είναι μια αιτία ανεργίας». Όταν όμως, όπως συμβαίνει στην πραγματικότητα, οι συνθήκες δεν είναι σταθερές, η εμφάνιση της ανεργίας δεν θα αποτραπεί μόνο από το γεγονός ότι ο μέσος μισθός για μεγάλο χρονικό διάστημα έχει αυξηθεί τεχνητά πάνω από το επίπεδο που τον φέρνει ο ανταγωνισμός. Αντίθετα, κάποια μέτρα θα πρέπει αναγκαστικά να παρθούν, από μέρος της κυβέρνησης εφ' όσον οι μισθοί είναι άκαμπτοι, και δεν μπορούν να προσαρμοστούν σε κάθε μεταβολή της ζήτησης (Pigou 1913).

Παρόμοιες αντιλήψεις εξέφρασε και το 1933 («The theory of unemployment»), ενώ αργότερα τόνιζε αυτό που πέρασε στην οικονομική επιστήμη ως «αποτέλεσμα των πραγματικών ρευστών διαθεσίμων»: Σε περίπτωση ύφεσης της οικονομίας η πιθανή μείωση των μισθών δεν χειροτερεύει την κατάσταση (Pigou 1943 & 1947). Η μείωση αυτή μειώνει το κόστος και ρίχνει τις τιμές. Έτσι, η αξία των ρευστών διαθεσίμων στα χέρια των επιχειρηματιών ανέρχεται και μαζί μ' αυτήν και η συσσώρευση κεφαλαίου που οδηγεί ξανά την οικονομία σε ανοδική πορεία. Για το λόγο αυτό η θέσπιση ενός ελάχιστου μισθού διαστρέβλωνε το παιχνίδι προσφοράς και ζήτησης στην αγορά εργασίας. Ναι μεν αυξανόταν το μερίδιο των φτωχών στο εθνικό εισόδημα, αλλά αυτό δε σήμαινε απαραίτητα και άνοδο του συνολικού κοινωνικού εισοδήματος. Στο μέτρο, έλεγε, «που οι κοινωνικοί μεταρρυθμιστές στηρίζονταν σε βελτιώσεις στη διανομή του πλούτου αντί βελτιώσεων στην παραγωγή, μάλλον πρόκειται να δουν τις ελπίδες τους να διαψεύδονται» (Pigou 1920).

Στο έργο του «Τα οικονομικά της Ευημερίας» (1920) είχε ως στόχο τη διερεύνηση περιπτώσεων στην οικονομική ζωή που θα επέβαλλαν την ανάμιξη του κράτους στην οικονομία. Με τον τρόπο αυτό θα θεμελιωνόταν τα «επιστημονικά» κριτήρια που θα καθιέρωναν την κρατική παρέμβαση και όλοι οι άλλοι προτεινόμενοι παρεμβατισμοί θα οδηγούνταν εκτός του πεδίου της οικονομικής επιστήμης, αφού θα στερούνταν την αυθεντία της θεωρητικής οικονομικής. Με βάση το νόμο της φθίνουσας οριακής ωφέλειας υποστήριξε μια παρέμβαση προς την κατεύθυνση της αναδιανομής του εισοδήματος υπέρ των φτωχών, μια και είναι φανερό ότι η συνολική ωφέλεια, επομένως και η ευημερία της κοινωνίας, θα αυξανόταν (Ψαλιδόπουλος 2002). Σύμφωνα με τα ίδια του τα λόγια: «Κάθε μεταβίβαση εισοδήματος από έναν σχετικά πλούσιο προς έναν σχετικά φτωχό άνθρωπο, ίδιας

ιδιοσυγκρασίας, επειδή επιτρέπει να ικανοποιηθούν πιο έντονες ανάγκες εις βάρος λιγότερο έντονων, πρέπει να αυξάνει το συνολικό άθροισμα της ικανοποίησης». Παρόλα αυτά πίστευε ότι η αύξηση της συνολικής ευημερίας μέσω της αναδιανομής του εισοδήματος και της αύξησης του εισοδηματικού μεριδίου των φτωχών, θα μπορούσε να είναι επικίνδυνη για την κοινωνία, αν επηρέαζε το απόλυτο ύψος του εθνικού εισοδήματος. Για το λόγο αυτό προτιμούσε την παρέμβαση σε μερικούς «κλασικούς» τομείς, όπως στην παιδεία, στην επαγγελματική εκπαίδευση και τη δημόσια υγεία, μια και πίστευε ότι μέσω αυτών «οι οριακές αποδόσεις που επιτυγχάνονται... είναι υψηλότερες από τις οριακές αποδόσεις πόρων που επενδύονται σε μηχανολογικό εξοπλισμό». Αν το δημόσιο επρόκειτο να επιχορηγήσει τους φτωχούς, θα έπρεπε να αποφύγει μεταβιβαστικές πληρωμές προς αυτούς και να προτιμήσει τη δημιουργία δημοσίων πάρκων, για παράδειγμα (Pigou 1920).

Το 1927, στο έργο του «Industrial Fluctuations», ανέφερε πως η διάρθρωση της βιομηχανίας, οι τραπεζικές πιστώσεις και η δημιουργία νέων κεφαλαίων κάνουν την απασχόληση να μεταβάλλεται με ακανόνιστο ρυθμό, έναντι του οποίου μπορεί να ασκηθεί πολιτική, αλλά μόνο κατασταλτικά. Πιθανά μέτρα πολιτικής είναι οι πιστώσεις προς τη βιομηχανία, οι προεξοφλήσεις και μια πολιτική σταθεροποίησης του επιπέδου τιμών, η χρήση της συναλλαγματικής πολιτικής προς την κατεύθυνση επίτευξης εσωτερικής μακροοικονομικής ισορροπίας κ.α. Τα δημόσια έργα για την ανακούφιση των ανέργων δεν έπρεπε να παίρνουν μεγάλη έκταση, ενώ τα επιδόματα ανεργίας, αν υπήρχαν, έπρεπε να είναι πολύ χαμηλότερα απ' τον κατώτατο μισθό ώστε να μη λειτουργούν ως αντικίνητρο προς την εργασία επιβραβεύοντας τους οκνηρούς (Ψαλιδόπουλος 2002). Ο Pigou στο έργο αυτό επέκρινε την άποψη της βρετανικής κυβέρνησης, ότι οι δημόσιες δαπάνες ήταν μάταιο δημοσιονομικό μέτρο καθώς δημιουργούσαν ελάχιστη πρόσθετη απασχόληση. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι οι μεταβολές της συνολικής ζήτησης και των επενδύσεων μπορούν να μεταβάλουν το επίπεδο απασχόλησης μέσω μιας πολλαπλασιαστικής διαδικασίας (Scrapanti & Zamagni 1993).

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Pigou προώθησε ένα θεωρητικό πλαίσιο με βάση το οποίο το κράτος θα παρενέβαινε αποτελεσματικά στην οικονομία. Η κοινωνική πολιτική θα έπρεπε να υποταχθεί στα κριτήρια της οικονομικής της ευημερίας έτσι ώστε να αυξάνει το κοινωνικό προϊόν, να μειώνει το κοινωνικό κόστος και να μεγιστοποιεί την κοινωνική ευημερία (Ψαλιδόπουλος 2002). Ο Pigou, αν και υποστηρικτής της ελεύθερης αγοράς, πίστευε ότι υπάρχουν ανεπάρκειες τις οποίες το κράτος πρέπει να παρέμβει και να τις

διορθώσει. Υπερασπίστηκε την παρέμβαση του κράτους προς μια κατεύθυνση αναδιανομής εισοδήματος από τους πλούσιους στους φτωχούς, αφού κάτι τέτοιο θα αύξανε τη συνολική ευημερία, μέσω της παιδείας, της εκπαίδευσης και της υγείας. Δεχόταν την παρέμβαση για δημιουργία δημόσιων αγαθών, αλλά δεν συμφωνούσε με τις μεταβιβαστικές πληρωμές προς τους φτωχούς. Το 1933 ωστόσο, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, κατηγόρησε το κράτος και τις παρεμβάσεις του στην αγορά εργασίας ότι ήταν η πραγματική αιτία της μαζικής ανεργίας. Τα εργατικά συνδικάτα και τη θέσπιση κατώτατων ορίων μισθών διαστρεβλώνουν το παιχνίδι προσφοράς και ζήτησης στην αγορά εργασίας καθώς οι μισθοί δεν μπορούσαν να προσαρμοστούν αυτόματα, ενώ υποστήριξε ότι το κράτος θα πρέπει να είναι πολύ προσεχτικό με την προσφορά δημοσίων έργων και επιδομάτων ανεργίας για να μην φέρει τα αντίθετα από τα επιθυμητά αποτελέσματα.

Με το πρόβλημα της ανεργίας την εποχή εκείνη ασχολήθηκε και ένας άλλος Βρετανός οικονομολόγος ο **William Beveridge** (1879-1963). Ο Beveridge, στην ουσία ήταν ο πρώτος οικονομολόγος που ασχολήθηκε τόσο πολύ με το πρόβλημα της ανεργίας, ξεκινώντας το 1909 με το βιβλίο του, «Ανεργία: Ένα πρόβλημα της βιομηχανίας», το οποίο είναι εξ' ολοκλήρου αφιερωμένο στην ανεργία. Όπως ο ίδιος γράφει, «η ανεργία είναι το πρόβλημα της εξισορρόπησης της προσφοράς και της ζήτησης για εργασία. Η ανεργία εμφανίζεται γιατί, ενώ η προσφορά εργασίας αυξάνεται με ένα σταθερό ρυθμό, η ζήτηση κυμαίνεται σε όγκο, κατανομή και μορφή... Η ανεργία είναι μέρος του τμήματος του ανταγωνισμού στη βιομηχανία – μέρος μιας απώλειας, χωρίς την οποία δε θα υπήρχε ανταγωνισμός».

Ο Beveridge εκτός από οικονομολόγος ήταν και κοινωνικός μεταρρυθμιστής, αφού έλαβε αρκετά νωρίς μέρος στις μεταρρυθμίσεις κοινωνικής ασφάλισης κατά της ανεργίας. Όπως είδαμε, το 1904 σε συνεργασία με τον Churchill προχώρησαν στη δημιουργία γραφείων ευρέσεως εργασίας. Το 1909 πρότεινε ένα επεκταμένο σύστημα ασφάλισης κατά της ανεργίας, που θα εξασφάλιζε στον άνεργο ένα αξιοπρεπές χρηματικό βοήθημα, κατά το χρονικό διάστημα μετάβασης από επάγγελμα σε επάγγελμα. Το σύστημα αυτό θα έπρεπε να είναι κρατικό και προϋπέθετε καλά οργανωμένα γραφεία απασχόλησης εργατικού δυναμικού, ώστε να μην υπάρχει περίπτωση κατάχρησης των ωφελημάτων από μη δικαιούχους. Αργότερα, το 1942, πρότεινε ένα σύστημα κοινωνικής ασφάλισης που θα κάλυπτε εργαζομένους, νοικοκυρές, παιδιά, ανέργους και συνταξιούχους. Σύμφωνα με αυτό, όλοι οι άνθρωποι σε ηλικία εργασίας θα πρέπει να πληρώνουν ασφαλιστικές εισφορές που θα καταβάλλονται σε άτομα που ήταν άρρωστοι, άνεργοι, συνταξιούχοι ή σε χήρες, ούτως ώστε

να διατηρηθεί σε όλα τα μέλη της κοινωνίας ένα ελάχιστο βιοτικό επίπεδο. Παρόλο που ο Beveridge αρχικά τάχθηκε ενάντια στις απόψεις του Keynes υποστηρίζοντας ότι η διενέργεια δημοσίων έργων για την απασχόληση των ανέργων δεν είναι αποτελεσματικό μέτρο πολιτικής, αργότερα οι απόψεις του αλλάξαν. Το 1944 εμπνευσμένος από την κεινσιανή χρήση του δημόσιου προϋπολογισμού ως μέσου για την πλήρη απασχόληση, πρότεινε μια σειρά μακροχρόνιων προγραμματικών δαπανών, όπως τη δημιουργία σχολείων, δρόμων, νοσοκομείων, σπιτιών, εθνικοποιημένων και αμυντικών βιομηχανιών για την ανακούφιση της ανεργίας (Ψαλιδόπουλος 2002).

Η καταπολέμηση της μαζικής ανεργίας που ταλάνιζε τον κόσμο στα χρόνια της κρίσης του 1929 ήταν το κύριο σημείο αντιπαράθεσης των Βρετανών οικονομολόγων της εποχής. Εκτός από τους Pigou και Beveridge, με την ανεργία ασχολήθηκαν και δυο ακόμα Βρετανοί οικονομολόγοι, οι Hawtrey και Robertson. Ο **Ralph George Hawtrey** (1879-1975) ήταν ένας Βρετανός οικονομολόγος με μία νομισματική προσέγγιση προς τις οικονομικές διακυμάνσεις της βιομηχανίας και του εμπορίου, υποστηρίζοντας τις αλλαγές στην προσφορά χρήματος μέσω της προσαρμογής των τραπεζικών επιτοκίων, προαναγγέλλοντας το μετέπειτα έργο του Keynes (Hawtrey 1927). Το 1913 στο έργο του «Καλό και Κακό Εμπόριο» υποστήριξε αυτό που αργότερα ονομάστηκε «Άποψη του Υπουργείου Οικονομικών»: «η κυβέρνηση, δανειζόμενη για να καλύψει τις [δημόσιες] δαπάνες, αποσύρει αποταμιεύσεις από την αγορά επενδύσεων, οι οποίες διαφορετικά θα χρησιμοποιούνταν για την δημιουργία κεφαλαίου». Δεν πίστευε ότι μια άμεση κυβερνητική παρέμβαση μέσω της δημοσιονομικής πολιτικής θα ήταν αποτελεσματική. Υποστήριξε επίσης ότι το επίπεδο της απασχόλησης δεν μπορεί να αυξηθεί μέσω δαπανών χρηματοδοτούμενων μέσω φορολογίας ή δημόσιου χρέους, καθώς και ότι το έλλειμμα δεν θα έπρεπε να χρηματοδοτηθεί με μία νομισματική επέκταση, αφού έτσι θα εντεινόνταν οι οικονομικές διακυμάνσεις που ευθύνονταν για την ανεργία. Το 1931 προχώρησε την ιδέα που έγινε γνωστή ως «πολλαπλασιαστής», ένας συντελεστής που δείχνει την επίδραση της μεταβολής των συνολικών των συνολικών εθνικών επενδύσεων στο ποσό του συνολικού εθνικού εισοδήματος (Hawtrey 1913). Όσον αφορά τους λόγους που προκάλεσαν τη Μεγάλη Ύφεση η άποψή του ήταν ότι οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην κατάρρευση του διεθνούς κανόνα χρυσού.

Κριτική στα επιχειρήματα του Hawtrey άσκησε το 1915 ο **Dennis Holmes Robertson** (1890-1963) στο έργο του «A study of Industrial Fluctuation». Συνέστησε τη χρήση κυβερνητικής πολιτικής, συμπεριλαμβανομένων των δαπανών για δημόσια έργα. Υποστήριξε

ότι η αιτία των κρίσεων ήταν η υπερεπένδυση. Η ανάπτυξη που έλαβε χώρα, τροφοδοτήθηκε από τις τεχνολογικές καινοτομίες, γεγονός που οδήγησε σε έξαρση της ζήτησης για κατασκευαστικά, επενδυτικά αγαθά. Οι εταιρίες σε έναν αγώνα δρόμου για το κέρδος, προσπαθώντας να πάρουν νέο εξοπλισμό, προβαίνουν σε νέες επενδύσεις. Η σταθεροποίηση των τιμών και ο νομισματικός έλεγχος δεν ήταν οι κατάλληλες πολιτικές (Robertson 1915).

Αν και τη δεκαετία του 1920 ο Hawtrey βρέθηκε κάπως απομονωμένος, την επόμενη δεκαετία ήρθαν οι Hayek και Robbins για να τον συνδράμουν (Scrapanti & Zamagni 1993). Εκείνη την περίοδο ο **Lionel Robbins** (1898-1984) ήρθε σε επαφή με την ομάδα της Βιέννης και επηρεάστηκε έντονα από αυτήν. Τη δεκαετία του 1930, όταν ο Κεϋνσιανισμός είχε αρχίσει να εξαπλώνεται στη Βρετανία, ο Robbins αντιτάχθηκε στους προτεινόμενους περιορισμούς στις εισαγωγές και στις δαπάνες για δημόσια έργα ως μέσο ανακούφισης της ανεργίας. Αντ' αυτού συμφώνησε με την αυστριακή άποψη ότι η κρίση προκλήθηκε από την υπο-αποταμίευση (δηλ. την υπερ-κατανάλωση). Ο Robbins ενεπλάκη επίσης στη διαμάχη για τον σοσιαλιστικό προγραμματισμό, στην πλευρά των Hayek και Mises και ενάντια στους Taylor, Lerner και Lange, κάτι που θα δούμε στη συνέχεια.

Στις ΗΠΑ, οι δύο σημαντικότερες μορφές ήταν ο **Irving Fisher** (1867-1947) και ο **John Bates Clark** (1847-1938), στους οποίους οφείλουμε την εξάπλωση του νεοκλασικού θεωρητικού συστήματος στους αμερικανικούς κύκλους της περιόδου. Ο Fisher σε άρθρο του στο *Econometrica* το 1933 έγραφε ότι ο κυρίαρχος παράγοντας της ύφεσης του 1929 ήταν η υπερχρέωση και ο αποπληθωρισμός. Εκτός και αν υπάρξει κάποιος τρόπος αντιμετώπισης μιας τέτοιας ύφεσης, αυτή τείνει να συνεχιστεί σε ένα φαύλο κύκλο για πολλά χρόνια. Μόνο μετά από μια σχεδόν καθολική πτώχευση, το χρέος θα σταματήσει σιγά σιγά να αυξάνεται με τέτοιο ρυθμό. Στη συνέχεια θα έρθει η ανάκαμψη και μια νέα σειρά έκρηξης και ύφεσης. Αυτός είναι ο φυσικός δρόμος της κρίσης, περνάει όμως μέσω της πτώχευσης, της ανεργίας και της πείνας. Υπήρχε όμως τρόπος να διακοπεί αυτή η πορεία, και να μη φτάσει η οικονομία στον πάτο, αν η κυβέρνηση εφάρμοζε μία πολιτική ανάκαμψης, μέσω της σταθεροποίησης των τιμών. «Οι διέξοδοι [από την κρίση] είναι δύο. Είτε μέσω του *laissez-faire* (πτώχευση) ή μέσω επιστημονικής θεραπείας (αναθέρμανση της οικονομίας), και πολιτική αναθέρμανσης θα μπορούσε να έχει εφαρμοστεί εξ' αρχής» (Fisher 1933).

Ο Clark ήταν αναμφίβολα ένας από τους πιο διακεκριμένους Αμερικανούς οικονομολόγους της συγκεκριμένης περιόδου, πρωτοπόρος της οριακής επανάστασης και αντίπαλος της Ινστιτούσιοναλιστικής Σχολής, γνωστός κυρίως για την συνεισφορά του στην

ανάπτυξη της θεωρίας της διανομής του εισοδήματος. Σύμφωνα με τον Clark οι οικονομικές όψεις της ζωής δεν μπορούν να διαχωριστούν από την ηθική. Αμφισβήτησε ότι η οικονομική συμπεριφορά του ανθρώπου καθορίζεται από το ατομικό, υλικό συμφέρον καθώς επίσης αμφισβήτησε και τον ανταγωνισμό σαν ρυθμιστή της οικονομικής ζωής. Ο ανταγωνισμός πίστευε ότι δεν είναι μια παγκόσμια θεραπεία, και πόσο μάλλον για τη διόρθωση των μισθών. Αρχικά υποστήριξε τον κρατικό παρεμβατισμό, ωστόσο, αργότερα, στο έργο του «The Distribution of Wealth» άλλαξε την άποψή του, ενστερνίστηκε το νεοκλασικό θεωρητικό σύστημα, υπερασπίστηκε τη δύναμη του ανταγωνισμού και κατά την Rima (1999), γενικά κατατάσσεται στους οικονομολόγους που πίστευαν ότι η λειτουργία των ανταγωνιστικών δυνάμεων εγγυάται την οικονομική δικαιοσύνη και την κοινωνική αρμονία. Αν τίποτα δεν καταργεί τον ανταγωνισμό, η πρόοδος θα συνεχιστεί για πάντα.

Ένας ακόμα υπέρμαχος της φιλελεύθερης αγοράς ήταν ο Αμερικανός οικονομολόγος **Frank Knight** (1885-1972), ένας από τους ιδρυτές της Σχολής Οικονομικών του Σικάγο. Πίστευε ότι ενώ η ελεύθερη αγορά μπορεί να είναι ανεπαρκής, τα κυβερνητικά προγράμματα ήταν ακόμη περισσότερο ανεπαρκή. Σύμφωνα με την Rima (1999), αφετηρία της ανάλυσης του Knight, η οποία αντανάκλαται ολοκάθαρα στη σημερινή παράδοση της Σχολής του Σικάγο, είναι η προσήλωσή του στην αρχή ότι οι καταναλωτές είναι ικανοί να μεγιστοποιήσουν την ικανοποίησή τους. Η οικονομική ελευθερία κατά τον Knight αποτελούσε το θεμέλιο όλων των άλλων μορφών ελευθερίας, θρησκευτικής, πολιτικής και πνευματικής. Η τέλεια αγορά, που αποτελεί ενσάρκωση της απόλυτης ελευθερίας, είναι η ιδανική κατάσταση, καθώς σ' αυτήν ο άνθρωπος έχει την ικανότητα να μεγιστοποιήσει την ικανοποίησή του. Ο Knight εξύμνησε τον οικονομικό φιλελευθερισμό, μολονότι δεν παρέβλεπε την ανάγκη εκτεταμένων νομοθετικών ρυθμίσεων για να αποκλειστούν οι ενοχλητικές αποκλίσεις από τις συνθήκες της ελεύθερης αγοράς.

Ταυτόχρονα με αυτές τις θεωρητικές προσεγγίσεις άρχισε να αναπτύσσεται μια άλλη ομάδα θεωριών που είχαν την τάση να αμφισβητούν τα θεωρητικά ταμπού της εποχής, όπως το Νόμο του Say και το επιχείρημα ότι η ελεύθερη αγορά είναι σε θέση να διασφαλίσει την σταθερότητα και την πλήρη απασχόληση. Ένας απ' αυτούς ήταν και ο **John Atkinson Hobson** (1858-1940) ο οποίος στράφηκε κατά της αποταμίευσης, επισημαίνοντας το περίφημο παράδοξο ή δίλλημα της φειδούς, σύμφωνα με το οποίο ενώ ένα υψηλό επίπεδο αποταμίευσης είναι χρήσιμο στον προσωπικό πλουτισμό, είναι αρνητικό για την οικονομία στο σύνολό της, καθώς μειώνει την ενεργό ζήτηση (Scrapanti & Zamagni 1993). Στο μεγάλο

του έργου, «Το βιομηχανικό σύστημα» (1909), υποστήριξε ότι η ανισοκατανομή του εισοδήματος οδηγεί, μέσω της υπεραποταμίευσης και της υποκατανάλωσης, σε ανεργία και ότι η λύση έγκειται στην εξάλειψη του «πλεονάσματος» από την αναδιανομή του εισοδήματος μέσω της φορολογίας και της εθνικοποίησης των μονοπωλίων.

Ο **Karl Gustav Cassel** (1866-1945), ένας Σουηδός οικονομολόγος και μέλος της σχολής της Στοκχόλμης, το 1918 παρήγαγε μια θεωρία υπερκατανάλωσης του οικονομικού κύκλου. Θεώρησε σημαντικό τον ρόλο που παίζει ο χρηματοοικονομικός τομέας στην ενίσχυση των οικονομικών διακυμάνσεων. Ένα χαμηλό επιτόκιο, σε περιόδους ανάκαμψης όπου τα κέρδη είναι υψηλά, προσφέρει κίνητρο για επενδύσεις. Αργά ή γρήγορα, ωστόσο, η επένδυση θα υπερβεί τις αποταμιεύσεις και το επιτόκιο θα αυξηθεί, συμβάλλοντας στην αναστροφή του κύκλου. Το αντίθετο συμβαίνει στη φάση της ύφεσης. Οι νομισματικοί παράγοντες, ωστόσο, σύμφωνα με τον Cassel, απλά ενισχύουν την κυκλική κίνηση της οποίας τα πραγματικά αίτια βρίσκονται στις ανισορροπίες μεταξύ της σύνθεσης της ζήτησης και την διάρθρωση της παραγωγής (Scrapanti & Zamagni 1993).

Είναι φανερό λοιπόν ότι ο 20^{ος} αιώνας ήταν ένας αιώνας μεγάλης οικονομικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στους φιλελεύθερους οικονομολόγους και τους οπαδούς του παρεμβατισμού. Ωστόσο, οι κύριοι εκπρόσωποι των δύο θέσεων, τους οποίους θα αναλύσουμε παρακάτω ήταν η Αυστριακή Σχολή με βασικά μέλη τους Mises και Hayek από τη μία και ο Keynes από την άλλη.

4. Η ΑΥΣΤΡΙΑΚΗ ΣΧΟΛΗ

4.1 Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Η αυστριακή σχολή οικονομικής σκέψης αποτελεί μία εντελώς ιδιαίτερη περίπτωση στο χώρο των οικονομικών η θεωρητική προσέγγιση της οποίας ακολούθησε παράλληλα το κυρίαρχο ρεύμα των νεοκλασικών στις δεκαετίες 1920 και 1930. Χαρακτηρίζεται αφενός από την κοινή αυστριακή καταγωγή των ιδρυτών της αλλά και του μεγαλύτερου αριθμού των πιο επιφανών συνεχιστών της και αφετέρου ως η πιο ολοκληρωμένη θεωρία που συνθέτει τον πολιτικό με τον οικονομικό φιλελευθερισμό. Η εκκίνηση των θεωριών των αυστριακών είναι η απάντηση κυρίως σε μεθοδολογικά και τεχνικά προβλήματα αλλά η κατάληξη τους είναι η θεμελίωση της σύγχρονης φιλοσοφίας της ελευθερίας. Ακρογωνιαίος λίθος της σκέψης της αυστριακής σχολής είναι η σύνδεση της ανθρώπινης ελευθερίας και της αγοράς (Scerpani & Zamagni 1993).

Η ονομασία «Αυστριακή Σχολή» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά με καθαρά υποτιμητική διάθεση από αντιπάλους των ιδεών του Menger, και ιδιαίτερα από τα μέλη της Γερμανικής Ιστορικής Σχολής. Ο Αυστριακός Carl Menger ήταν ο οικονομολόγος της πρώτης γενιάς των οριακών που το έργο του άσκησε τη μεγαλύτερη άμεση επιρροή στους επιγόνους του. Μια ολόκληρη ομάδα ικανών οικονομολόγων, που έγινε γνωστή ως η Αυστριακή Σχολή, ακολούθησε τα βήματά του. Ο Friedrich von Wieser (1851-1926) και ο Eugen Böhm-Bawerk (1851-1914) κατεύθυναν το πλούσιο ταλέντο τους στην προαγωγή της θεωρητικής ανάλυσης σε αντίθεση με την ιστορική μέθοδο και εφάρμοσαν την αρχή του κόστους ευκαιρίας του Menger στο πρόβλημα εκτίμησης της αξίας αγαθών και παραγωγικών πόρων. Ταυτόχρονα, όμως, και οι δύο προχώρησαν σταθερά σε νέες κατευθύνσεις: ο Wieser στην περιοχή της θεωρίας της χρησιμότητας και ο Böhm-Bawerk στην περιοχή της θεωρίας του κεφαλαίου. Οι κοινές προσπάθειές τους συνέβαλαν πειστικά στη μείωση της πνευματικής επιρροής τόσο του Karl Marx όσο και της Γερμανικής Ιστορικής Σχολής (Rima 1999).

Για πρώτη φορά το σύστημα από καπιταλιστικό αρχίζει να ονομάζεται σύστημα της ελεύθερης αγοράς μια και αυτό που το χαρακτηρίζει δεν είναι πια το κεφάλαιο αλλά το σύστημα της αγοράς. Το πιο σημαντικό επίτευγμα των Αυστριακών ήταν ότι μέσα σε πορεία ενός αιώνα, κατάφεραν να περάσουν στην συνείδηση των οικονομολόγων τις αρετές του συστήματος της αγοράς και να καταστήσουν σαφές στην κοινωνία ότι το σύστημα εντός του οποίου ο ανθρώπινος πολιτισμός γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή του, είναι η ελεύθερη αγορά.

Οι Αυστριακοί τάχθηκαν υπέρ της ατομικής ιδιοκτησίας, της ελεύθερης αγοράς, της ελεύθερης διαμόρφωσης των τιμών και ενάντια στον κεντρικό σχεδιασμό. Ασχολήθηκαν με την ορθολογική κατανομή των πόρων σε μια οικονομία και υποστήριξαν ότι η μόνη λύση ήταν μέσω του ελεύθερου μηχανισμού των τιμών, δηλαδή της ελευθερίας των δυνάμεων της προσφοράς και της ζήτησης. Μόνο η ελεύθερη αγορά σύμφωνα με τον Friedrich A. von Hayek προσφέρει τις απαραίτητες γνώσεις και πληροφορίες, χωρίς τις οποίες η σωστή διάθεση των πόρων δεν είναι δυνατή. Πρέπει να τονίσουμε όμως ότι οι Αυστριακοί σε καμία περίπτωση δεν επιθυμούσαν ένα άναρχο *laissez-faire*. Αντίθετα υποστήριζαν την ελεύθερη αγορά στα πλαίσια ενός νομικού πλαισίου που θα προστάτευε τους θεσμούς της ιδιοκτησίας, της ελευθερίας και της ειρήνης.

Ανέπτυξαν επίσης τη θεωρία του οικονομικού κύκλου, σχετικά με το πώς μια επέκταση της προσφοράς χρήματος, μια υπερβολική και μη βιώσιμη πιστωτική επέκταση των τραπεζών προς τις επιχειρήσεις και τους ιδιώτες ή μια κυβερνητική παρέμβαση στα επιτόκια συμβάλει στην δημιουργία κρίσεων. Όταν τελικά η πιστωτική επέκταση των τραπεζών σταματάει, η νομισματική έκρηξη τελειώνει, με αποτέλεσμα την ύφεση. Όπως ισχυρίστηκε ο Ludwig von Mises, η λάθος πολιτική της κυβέρνησης και των τραπεζών έγκειται στην αδυναμία ή την αμέλεια να μην επιτρέψουν την τροφοδότηση της έκρηξης αυτής εξ' αρχής και όχι στην προσπάθειά τους να την σταματήσουν μέσω δημοσιονομικής και νομισματικής λιτότητας.

Η υπερεπένδυση αυτή (οικονομική φούσκα) ήταν σύμφωνα με τους Αυστριακούς και η αιτία της κρίσης του 1929. Οι αυστριακοί οικονομολόγοι, όπως ο Hayek και ο Rothbard, έριξαν το φταίξιμο στην ομοσπονδιακή τράπεζα, αλλά σε αντίθεση με τους μονεταριστές, ισχυρίστηκαν ότι ο λόγος της ύφεσης ήταν η εξάπλωση της προσφοράς χρήματος το 1920 που οδήγησε σε μια δυσβάσταχτη πιστωτική έκρηξη. Η τεχνητή παρέμβαση στην οικονομία ήταν μια καταστροφή πριν την ύφεση και οι προσπάθειες της κυβέρνησης να στηρίξει την οικονομία μετά το κραχ του '29 έκανε απλά τα πράγματα χειρότερα. Όταν φανήκαν κάποια σημάδια ανάκαμψης ο Roosevelt έβγαλε την Αμερική από τον κανόνα του χρυσού γεγονός που προκάλεσε τέτοια αναστάτωση στην νομισματική αγορά που επιδείνωσε ραγδαία την κρίση (Pizano 2009). Ο Rothbard (2000) έγραψε ότι η κρατική παρέμβαση καθυστέρησε την προσαρμογή της αγοράς και έκανε το δρόμο προς την πλήρη αποκατάσταση πιο δύσκολο. «Εάν η κυβέρνηση επιθυμεί να ανακουφίσει, και όχι να επιδεινώσει μια ύφεση, η μόνη σωστή πορεία είναι του φιλελευθερισμού, να αφηθεί η οικονομία να λειτουργήσει μόνη της. Μόνο

αν δεν υπάρχει καμία παρέμβαση, άμεση ή απειλούμενη, στις τιμές, στους μισθούς, και την ρευστοποίηση των επιχειρήσεων θα προχωρούσαν οι απαραίτητες προσαρμογές για την ομαλή ανταπόκριση». Ο Hayek από την άλλη πίστευε με βεβαιότητα ότι η ύφεση του 1929 προκλήθηκε από τις νομισματικές δυνάμεις και επίσης ότι η Ομοσπονδιακή Τράπεζα συνέβαλε σ' αυτήν επιτρέποντας την συρρίκνωση της προσφοράς χρήματος τα πρώτα χρόνια της κρίσης.

Πέραν όμως της συνεισφοράς της αυστριακής σχολής στην οικονομική ανάλυση και πολιτική θεωρία πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ταυτόχρονα επηρέασε με καθοριστικό τρόπο τον κόσμο της πολιτικής και οικονομικής δράσης. Οι απόψεις των κυριότερων εκφραστών της Ludwig von Mises και Friedrich August von Hayek θα αναλυθούν στη συνέχεια.

4.2 LUDWIG VON MISES (1881-1973)

Ο Ludwig von Mises ήταν ένας από τους ηγέτες της Αυστριακής Σχολής των Οικονομικών με μεγάλη επιρροή στο σύγχρονο κίνημα του φιλελευθερισμού. Μια σημαντική συμβολή του ήταν η έντονη κριτική που άσκησε στον σοσιαλισμό και σε κάθε κεντρικά προγραμματισμένη οικονομία. Ο σοσιαλισμός θα αποτύχει οικονομικά λόγω του

προβλήματος του οικονομικού υπολογισμού, δηλαδή την αδυναμία μιας σοσιαλιστικής κυβέρνησης να κάνει όλους τους υπολογισμούς που χρειάζονται σε μια πολύπλοκη οικονομία. Ο Mises ισχυρίστηκε ότι χωρίς μια οικονομία της αγοράς δεν θα υπήρχε το σύστημα τιμών, το οποίο είναι θεμελιώδες για την ορθή κατανομή των περιορισμένων κεφαλαιακών πόρων προς την πιο αποτελεσματική χρήση. Ο σοσιαλισμός θα αποτύγχανε γιατί η ζήτηση δεν μπορεί να γίνεται γνωστή χωρίς τιμές (Mises 1922).

Αν τα κεφαλαιουχικά αγαθά δεν αποτελούν αντικείμενο ούτε μίσθωσης ούτε ανταλλαγής, όπως στην ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, τότε δεν μπορούν να προκύψουν όροι συναλλαγής ή τιμές για αυτά. Χωρίς κοινό ονομαστικό δείκτη τιμών που επιτρέπει τη σύγκριση του κόστους παραγωγής με τα πιθανά κέρδη δεν μπορεί να υπάρξει ορθολογική κατανομή των κεφαλαιουχικών αγαθών στην παραγωγή των καταναλωτικών αγαθών, η παραγωγή των οποίων απαιτεί κάποια χρήση των περιορισμένων κεφαλαίων (Mises 1922).

Σε μία σοσιαλιστική κοινωνία, το κεφάλαιο δεν διανέμεται στις πιο αποτελεσματικές - δηλαδή κερδοφόρες - κεφαλαιουχικές δομές, αλλά όπου κρίνει ο θεωρητικός σοσιαλιστής σχεδιαστής χωρίς τη βοήθεια των νομισματικών μηνυμάτων των τιμών για να συγκρίνουν την κερδοφορία σε μια δεδομένη χρήση των κεφαλαίων. Σε μια ελεύθερη αγορά από την άλλη, η θέση του κεφαλαίου ορίζεται από τις τιμές που θέτουν οι ιδιοκτήτες στα μέσα παραγωγής, οι οποίοι κρατούν το κεφάλαιο όπου η παραγωγή του αμείβεται καλύτερα από τους καταναλωτές ή το ρευστοποιούν και το μεταφέρουν σε άλλες χρήσεις αν η παραγωγή είναι ζημιογόνος. Στο σοσιαλισμό αυτή η διαδικασία για τη ρευστοποίηση και τη μεταφορά των μέσων παραγωγής από τη μία χρήση στην άλλη, ανάλογα με τα κέρδη, απλά δεν υφίσταται. Αυτό το επιχείρημα βελτιώθηκε και αναπτύχθηκε από τον Hayek και άλλους (Mises 1922).

Η κριτική του Mises για το σοσιαλισμό και τη δυνατότητα οικονομικής ανάπτυξης στα πλαίσια αυτού συνοψίζεται το 1922 στο έργο του «Σοσιαλισμός: Μια οικονομική και κοινωνιολογική ανάλυση»: «Το μόνο σίγουρο γεγονός για τη Ρωσία υπό το σοβιετικό καθεστώς με το οποίο συμφωνούν όλοι οι άνθρωποι είναι: ότι το βιοτικό επίπεδο των ρωσικών μαζών είναι πολύ χαμηλότερο από εκείνο των μαζών στη χώρα η οποία θεωρείται παγκοσμίως ως το υπόδειγμα του καπιταλισμού, τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Αν επρόκειτο να θεωρήσουμε το σοβιετικό καθεστώς ως ένα πείραμα, θα έπρεπε να πούμε ότι το πείραμα έδειξε με σαφήνεια την υπεροχή του καπιταλισμού και την κατωτερότητα του σοσιαλισμού» (Mises 1922).

Ο Mises τάχθηκε ενάντια και σε κάθε μορφή Παρεμβατισμού, τον οποίο όπως αναφέρει, δεν θα πρέπει να τον συγχέουμε με τον σοσιαλισμό. Ο Παρεμβατισμός, όπως τον όρισε ο Mises το 1929, δεν θέλει να καταργήσει την ατομική ιδιοκτησία στην παραγωγή, αλλά απλά να την περιορίσει. Επιδιώκει να δημιουργήσει ένα τρίτο κοινωνικό σύστημα που καταλαμβάνει το κέντρο μεταξύ της ατομικής ιδιοκτησίας και της δημόσιας περιουσίας. Έτσι, προσπαθεί να αποφύγει τις «υπερβολές» και τα κακά του καπιταλισμού, αλλά να διατηρήσει τα πλεονεκτήματα της ατομικής πρωτοβουλίας και βιομηχανίας που ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να φέρει στο προσκήνιο. Το γεγονός ότι ο Παρεμβατισμός επιβίωσε ανά τους αιώνες και κυβερνάει πάλι τον κόσμο μετά την υποχώρηση του φιλελευθερισμού, δεν σημαίνει ότι είναι κατάλληλος, σημαίνει απλά ότι οι σπόνσορές του δεν αναγνωρίζουν την ακαταλληλότητά του (Mises 1929).

Το 1929 στο έργο του «Μια Κριτική στον Παρεμβατισμό» ανέφερε ότι η κυβέρνηση αρχικά μπορεί να πετύχει αυτό που επιθυμούσε μέσω του παρεμβατισμού της, αλλά το αν μπορεί να πετύχει τους πιο απόμερους στόχους που επιδιώκονται έμμεσα από την παρέμβαση είναι ένα διαφορετικό ζήτημα. Σαν παράδειγμα φέρνει τους εισαγωγικούς δασμούς, οι οποίοι μπορούν να επιφέρουν το επιθυμητό αποτέλεσμα, αλλά έμμεσα μειώνουν την παραγωγικότητα του εργατικού δυναμικού. Το αποτέλεσμα είναι πάντα το ίδιο: μια δεδομένη δαπάνη κεφαλαίου και εργασίας αποδίδει λιγότερο με τους περιορισμούς από ότι χωρίς αυτούς. «Αυτό ισχύει με τους προστατευτικούς δασμούς των σιτηρών που προκαλούν τα σιτηρά να καλλιεργούνται σε λιγότερο γόνιμα εδάφη, ενώ η πιο εύφορη γη βρίσκεται σε αγρανάπαυση, με τους περιορισμούς του εμπορίου και της εργασίας (όπως τα πιστοποιητικά των προσόντων για ορισμένα επαγγέλματα στην Αυστρία, ή η ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση των μικρών επιχειρήσεων) που προωθούν λιγότερο παραγωγικές επιχειρήσεις σε

βάρος των πιο παραγωγικών, και, τέλος, με τον περιορισμό του χρόνου εργασίας και της απασχόλησης ορισμένου εργατικού δυναμικού (γυναίκες και παιδιά), το οποίο μειώνει την ποσότητα του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού» (Mises 1929).

Ο φιλελευθερισμός, κατά τον Mises (1927), ήταν το πρώτο πολιτικό κίνημα που στόχευε στην προώθηση του συνολικού συμφέροντος, και όχι μιας μόνο ομάδας ατόμων. Έλεγε ότι για να εκτιμήσει κανείς τι έχουν καταφέρει ο φιλελευθερισμός και ο καπιταλισμός, πρέπει να συγκρίνουμε τις συνθήκες της εποχής του Mises με την εποχή του Μεσαίωνα. Τάχθηκε κατά της ισότητας στην κατανομή εισοδήματος, καθώς «μόνο επειδή η ανισότητα του πλούτου είναι δυνατή στην κοινωνία μας, μόνο επειδή παρακινεί όλους να παράγουν όσο το δυνατόν περισσότερα με το λιγότερο δυνατό κόστος, υπάρχει τόσος ετήσιος πλούτος σήμερα για κατανάλωση. Αν αυτό το κίνητρο καταστραφεί, η παραγωγικότητα θα μειωθεί τόσο που μια ίση κατανομή πλούτου θα αντιστοιχούσε σε κάθε άτομο πολύ λιγότερα από ότι ακόμη και ο πιο φτωχός λαμβάνει σήμερα». Τέλος, αναφέρει ότι ο φιλελευθερισμός δεν έχει σε τίποτα να κάνει με τον αναρχισμό. Το φιλελεύθερο δόγμα επιθυμεί την παρέμβαση του κράτους και του αναθέτει την προστασία της ιδιοκτησίας, της ελευθερίας και της ειρήνης. Έγραψε χαρακτηριστικά: «Αν και είμαι της άποψης ότι είναι ανάρμοστο να εκχωρήσουμε στην κυβέρνηση το καθήκον της λειτουργίας των σιδηροδρόμων, των ξενοδοχείων, ή των ορυχείων, δεν είμαι ένας «εχθρός του κράτους» περισσότερο από ό,τι μπορεί να είμαι ένας εχθρός του θεϊκού οξέος, διότι είμαι της γνώμης ότι, αν και μπορεί να είναι χρήσιμο για πολλούς λόγους, δεν είναι κατάλληλο ούτε για πόση, ούτε για το πλύσιμο των χεριών». Αν η κυβέρνηση δεν παραιτηθεί από κάθε παρέμβαση, ώστε να αφήσει ανεξέλεγκτη την ελεύθερη αγορά να λειτουργήσει, τότε το ο μόνος άλλος δρόμος είναι να αναλάβει το σύνολο της διαχείρισης της παραγωγής και διανομής. Για παράδειγμα, όταν η κυβέρνηση παρέμβει στις τιμές θέτοντας μία ανώτατη τιμή, θα πρέπει στη συνέχεια να παρθούν πρόσθετα μέτρα όχι μόνο για να εξαναγκαστεί η πώληση όλων των αποθεμάτων που μείνανε μέσω δελτίων, αλλά και ανώτατα όρια τιμών για τα εμπορεύματα ανώτερης τάξης, έλεγχοι των μισθών, και, τελικά, υποχρεωτικής εργασίας για τους επιχειρηματίες και τους εργαζόμενους. Και αυτές οι ρυθμίσεις δεν μπορεί να περιορίζονται σε ένα ή σε λίγα υποκαταστήματα της παραγωγής, αλλά πρέπει να τα περιλαμβάνει όλα. Καταλήγει λοιπόν ότι δεν υπάρχει άλλη επιλογή: είτε ο καπιταλισμός ή ο σοσιαλισμός. Μέση οδός δεν υπάρχει (Mises 1927).

4.3 FRIEDRICH AUGUST VON HAYEK (1899-1992)

Ο Friedrich August von Hayek, ήταν ένας σημαντικός αυστριακός οικονομολόγος και πολιτικός φιλόσοφος του 20^{ου} αιώνα, γνωστός για την υπεράσπιση του κλασικού φιλελευθερισμού και του καπιταλισμού της ελεύθερης αγοράς ενάντια στη σοσιαλιστική και κολεκτιβιστική⁶ σκέψη. Το 1931 ο Robbins κάλεσε τον Hayek να διδάξει στο London School of Economics, και η άφιξη αυτή του Hayek στο Λονδίνο έγινε η αιτία εξάπλωσης της αυστριακής θεωρίας. Το 1974, ο Hayek μοιράστηκε το Νόμπελ Οικονομικών, με τον πολιτικό του αντίπαλο, Gunnar Myrdal. Μαζί με τον μέντορά του Ludwig von Mises, ήταν ένας σημαντικός παράγοντας της Αυστριακής Σχολής στην οικονομική σκέψη.

Ενώ αρχικά έδειξε συμπάθεια προς τον δημοκρατικό σοσιαλισμό του Wieser, η οικονομική σκέψη του Hayek στράφηκε από το σοσιαλισμό στον κλασικό φιλελευθερισμό του Carl Menger μετά την ανάγνωση του βιβλίου του Ludwig von Mises, «Σοσιαλισμός». Με τη βοήθεια του Mises, στα τέλη του 1920, ο Hayek ίδρυσε και υπηρέτησε ως διευθυντής το Αυστριακό Ινστιτούτο Ερευνών για τον Επιχειρηματικό Κύκλο, πριν από την ένταξή του στο London School of Economics (LSE). Κατά την άφιξή του στο Λονδίνο, ο Hayek γρήγορα αναγνωρίστηκε ως ένας από τους κορυφαίους θεωρητικούς της οικονομίας στον κόσμο, και η λειτουργία του συντονισμού των τιμών ενέπνευσε την πρωτοποριακή εργασία του John Hicks, Abba Lerner, και πολλών άλλων στην ανάπτυξη της σύγχρονης μικροοικονομίας.

Το έργο του Hayek από το 1920 έως το 1930 ασχολούνταν κυρίως με την θεωρία των οικονομικών κύκλων, τη θεωρία του κεφαλαίου και τη νομισματική θεωρία, ανάμεσα στις οποίες είδε μια σύνδεση. Το μεγάλο πρόβλημα για κάθε οικονομία είναι πώς να συντονιστούν οι ενέργειες των ανθρώπων. Υποστήριξε, όπως και ο Adam Smith, ότι το σύστημα των τιμών – η ελεύθερη αγορά – αναλαμβάνει αυτό το ρόλο του συντονιστή αυθόρμητα, χωρίς την προσπάθεια κανενός. Η αγορά είναι ένα αυθόρμητο, απρογραμματίστο σύστημα που δεν σχεδιάστηκε από κανέναν. Παραδέχθηκε όμως ότι δεν είναι τέλεια, αλλά πολλές φορές αποτυγχάνει να συντονίσει τα σχέδια των ανθρώπων, επιτρέποντας μεγάλα ποσοστά

---

⁶ Οικονομικό σύστημα σύμφωνα με το οποίο τα μέσα παραγωγής αποτελούν ιδιοκτησία του κοινωνικού συνόλου.

ανεργίας. Η ύφεση σε μια οικονομία, κατά τον Hayek, δεν ήταν αποτέλεσμα της λειτουργίας της αγοράς, αλλά των κυβερνητικών παρεμβάσεων, ιδιαίτερα της νομισματικής πολιτικής τους. Δεν θα υπήρχαν σημαντικές οικονομικές διακυμάνσεις, αν το τραπεζικό σύστημα δεν βασιζόταν στο μονοπώλιο της κυβέρνησης για την προσφορά χρήματος. Ούτε θα υπήρχαν σημαντικές διακυμάνσεις ή υφέσεις αν επιτρεπόταν στην αγορά να αναπτύξει την ποσότητα χρήματος που της είναι απαραίτητη. Πίστευε επίσης ότι θα ήταν πολιτικά ανέφικτο για μια κυβέρνηση να επιτύχει μια καλή νομισματική πολιτική γιατί θα της στερούσε τη δύναμη να βοηθήσει συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων. Ένα αποτελεσματικό νομισματικό σύστημα είναι εφικτό αρκεί να ακυρώσουμε το κυβερνητικό μονοπώλιο της έκδοσης χρήματος. Αυτό θα οδηγούσε στον ανταγωνισμό και θα εξαφάνιζε τις ακραίες διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου (Pizano 2009).

Αυτές τις απόψεις του ανέπτυξε στο έργο του «Prices and Production» (1931), όπου δημοσίευσε τις διαλέξεις του στο LSE σε μορφή βιβλίου. Υποστήριξε ότι ένας λόγος που δημιουργούνται οι κρίσεις στην οικονομία είναι οι αυξήσεις της προσφοράς χρήματος από την Κεντρική Τράπεζα, γεγονός που οδηγεί σε κακή κατανομή του κεφαλαίου που προκαλείται από τα τεχνητά χαμηλά επιτόκια, τα οποία με τη σειρά τους προκαλούν τεχνητά υψηλές επενδύσεις και έτσι η ραγδαία άνοδος μετατρέπεται σε ραγδαία πτώση τιμών (boom and bust cycle). Πίστευε ότι η κατάρρευση ήταν μια απαραίτητη και υγιής αναπροσαρμογή. Πρέπει να αφήσουμε το χρόνο να βρει μια μόνιμη θεραπεία και να μείνουμε μακριά από τεχνητά διεγερτικά, πριν ή και μετά την κρίση. Ο μόνος τρόπος για να την αποφύγεις είναι να αποφύγεις και την έκρηξη που την προκαλεί. Έγραψε ότι «η αστάθεια της οικονομίας της αγοράς στο παρελθόν είναι η συνέπεια του αποκλεισμού του πιο σημαντικού ρυθμιστή του μηχανισμού της αγοράς, του χρήματος, από το να ρυθμίζεται από μόνο του από τη διαδικασία της αγοράς» (Hayek 1931).

Ο Hayek ήταν ένας από τους κορυφαίους ακαδημαϊκούς επικριτές του κολεκτιβισμού στον 20^ο αιώνα. Υποστήριξε ότι όλες οι μορφές του κολεκτιβισμού (ακόμη και εκείνων που θεωρητικά βασίζονται στην εθελοντική συνεργασία) μπορούν να διατηρηθούν μόνον από μία κεντρική αρχή κάποιου είδους. Κατά την άποψη του Hayek, ο κεντρικός ρόλος του κράτους θα πρέπει να είναι η διατήρηση του κράτους δικαίου, με τη λιγότερη δυνατή αυθαίρετη παρέμβαση. Οι διαμάχες του με τους σοσιαλιστές ξεκίνησαν το 1935 με τη δημοσίευση του έργου του «Κολεκτιβιστικός οικονομικός προγραμματισμός», στο οποίο έγραφε χαρακτηριστικά ότι «τώρα πια σπάνια το αρνιούνται, ότι σε μια κοινωνία που διατηρεί την

ελευθερία επιλογής του καταναλωτή και την ελευθερία επιλογής του επαγγέλματος, η κεντρική κατεύθυνση όλης της οικονομικής δραστηριότητας είναι ένα έργο που δεν μπορεί να λυθεί ορθολογικά υπό τις πολύπλοκες συνθήκες της σύγχρονης ζωής» (Hayek 1935).

Ένα άρθρο του σχετικά με τον Σοσιαλισμό ονομαζόταν «Σοσιαλιστικός υπολογισμός: Η ανταγωνιστική “λύση”» (1940). Ο Mises είχε υποστηρίξει πως ο οικονομικός υπολογισμός πρέπει να καθοδηγείται από τις τιμές. Καθώς μια κεντρικά προγραμματιζόμενη οικονομία δεν έχει αγορές παραγωγικών συντελεστών, δεν είναι σε θέση να παρουσιάσει έναν οδηγό τιμών. Ο Lange, όπως θα δούμε, αντέδρασε αντιλέγοντας πως δεν υπάρχει λόγος οι τιμές να είναι ίδιες με εκείνες της αγοράς. Ο οδηγός για τις αποφάσεις θα μπορούσε να δίνεται από τις τιμές που ανακοινώνονται από την κεντρική αρχή και θεωρούνται ως σημεία αναφοράς από τους σοσιαλιστές διευθυντές. Αυτές οι τιμές θα χρησιμοποιούνταν ως παράμετροι, ακριβώς όπως κάνει και η επιχείρηση σε συνθήκες τέλει ανταγωνισμού. Ως απάντηση σε αυτό το επιχείρημα, ο Hayek ανέπτυξε την ερμηνεία της λειτουργίας της αγοράς ως διαδικασία ανακάλυψης κατά την οποία οι πληροφορίες που είναι διασκορπισμένες μεταξύ μυριάδων οικονομικών φορέων συλλέγονται και χρησιμοποιούνται με αποτελεσματικό τρόπο. Στο δημοφιλές βιβλίο του, «Ο δρόμος προς την δουλεία» (1944) και στις επόμενες ακαδημαϊκές εργασίες, ο Hayek ήθελε να προειδοποιήσει τους Βρετανούς για τους κινδύνους του σοσιαλισμού. Υποστήριξε ότι ο σοσιαλισμός απαιτούσε κεντρικό οικονομικό σχεδιασμό και ότι ο εν λόγω σχεδιασμός με τη σειρά του οδηγεί προς τον ολοκληρωτισμό. Ο Hayek δήλωσε ευθέως ότι μια κεντρική αρχή σχεδιασμού θα διέθετε εξουσίες που θα επηρέαζαν και τελικά θα ήλεγχαν την κοινωνική ζωή, γιατί οι απαιτούμενες γνώσεις για έναν κεντρικό σχεδιασμό της οικονομίας είναι εγγενώς αποκεντρωμένες, και θα έπρεπε να τεθούν υπό έλεγχο.

Αυτό είναι το κεντρικό μήνυμα του περίφημου άρθρου του που δημοσιεύτηκε στην *Economica* το 1937 με τίτλο «Οικονομικά και Γνώση». Κάθε άτομο, σύμφωνα με τον Hayek, είναι μοναδικός κάτοχος συγκεκριμένων στοιχείων γνώσης και μόνο μέσω της ελεύθερης αλληλεπίδρασης των οικονομικών φορέων, αυτή η διασκορπισμένη γνώση διαδίδεται προς όφελος του συνόλου της κοινωνίας. Σε μία σοσιαλιστική κοινωνία, που η διανομή των πόρων πρέπει να γίνεται από ένα άτομο ή μια επίλεκτη ομάδα ατόμων, τέτοια γνώση από τον διευθύνοντα νου, τέτοιος συνδυασμός αποσπασμάτων γνώσης που βρίσκονται σε διαφορετικά μυαλά, δεν είναι δυνατόν να την κατέχει ένα και μόνο άτομο. Αυτή η αυθόρμητη αλληλεπίδραση ενός αριθμού ατόμων, που το καθένα κατέχει μόνο θραύσματα γνώσεων, οδηγεί σε μία κατάσταση όπου οι τιμές αντιστοιχούν στα κόστη, κάτι που είναι

αδύνατον να συμβεί σε μια κεντρικά προγραμματισμένη οικονομία. Ο λόγος λοιπόν που οι οικονομολόγοι πίστευαν ότι ο προγραμματισμός μπορούσε να δουλέψει ήταν ότι πίστευαν ότι οι σχεδιαστές θα μπορούσαν να λάβουν συγκεκριμένα δεδομένα και να διαθέσουν τους ανάλογους πόρους (Hayek 1937). Αλλά ο Hayek επεσήμανε ότι τα δεδομένα δεν παρέχονται και δεν μπορούν να υπάρξουν σε ένα μικρό αριθμό μυαλών. Η αρετή της ελεύθερης αγοράς είναι ότι δημιουργεί αυτά τα δεδομένα. Σε συνέντευξή του το 1979 ο ίδιος ο Hayek ανέφερε το άρθρο του «Οικονομικά και Γνώση» ως το έργο που ήταν η αρχή και η βάση όλων των περαιτέρω εξελίξεών του. Όλες οι μετέπειτα θεωρίες του πάνω στο κεφάλαιο, την θεωρία οικονομικού κύκλου και το σοσιαλισμό γυρνούσαν πίσω στην ίδια φιλοσοφική ιδέα που εξέφρασε το 1936 (Pizano 2009).

Σχετικά με τη διανομή των πόρων, μία έννοια που δεν αποδεχόταν και δεν αναγνώριζε τη σημασία της ο Hayek ήταν αυτή της «κοινωνικής δικαιοσύνης». Όπως είπε χαρακτηριστικά «Δεν μπορεί να υπάρξει δικαιοσύνη στη διανομή όταν κανένας δεν διανέμει... Η κοινωνική δικαιοσύνη βγάζει νόημα σε μια κεντρικά προγραμματισμένη οικονομία αλλά είναι μη εφαρμόσιμη στα αποτελέσματα μιας αυθόρμητης διαδικασίας» (Pizano 2009). Σύμφωνα με τον Hayek όσοι έχουν χτίσει περιουσίες μέσω της δημιουργίας νέων επιχειρήσεων έχουν προσφέρει μεγαλύτερη ευημερία μέσω της εξάπλωσης της παραγωγικής απασχόλησης από ότι θα είχαν αν είχαν προσφέρει τους αρχικούς πόρους τους απευθείας στους φτωχούς. Οι σοσιαλιστές θέλουν να έχουν τη δύναμη να καταναείμουν τους πόρους αυθαίρετα, και έτσι να καταστρέψουν την ατομική ελευθερία. Το μεγαλύτερο προτέρημα της αγοράς είναι ότι τους στερεί όλους από μια τέτοια δύναμη (Hayek 1945).

Σε ένα ιδανικό οικονομικό σύστημα ο ρόλος του κράτους θα ήταν να παρέχει ένα γενικό νομικό πλαίσιο που θα είναι το πιο κατάλληλο για τη λειτουργία της αγοράς, μέσω της σταδιακής βελτίωσης των κανόνων των ιδιωτικών και εμπορικών νόμων. Επίσης να προσφέρει συγκεκριμένα αγαθά και υπηρεσίες, καθώς και μια ομοιόμορφη αποζημίωση, σε ανθρώπους που τα εισοδήματά τους δεν ξεπερνούν ένα κατώτατο βασικό επίπεδο. Τονίζει όμως ότι αυτό δεν θα πρέπει να συμβαίνει μέσα στην αγορά, αλλά εκτός πλαισίων αγοράς. Η δύναμη της κυβέρνησης θα έπρεπε επίσης να χρησιμοποιηθεί για την άντληση κεφαλαίων από τη φορολογία για την προσφορά συλλογικών αγαθών που δεν μπορεί να προσφέρει η ελεύθερη αγορά (πάρκα, χάρτες, πιστοποιητικά ποιότητας προϊόντων κτλ) και για τον έλεγχο αρνητικών εξωτερικών επιδράσεων όπως της μόλυνσης. Το κράτος σε μια οικονομία πρέπει να έχει το ρόλο του «διχτυού ασφαλείας», όπως είπε χαρακτηριστικά. Έγραψε: «Δεν υπάρχει

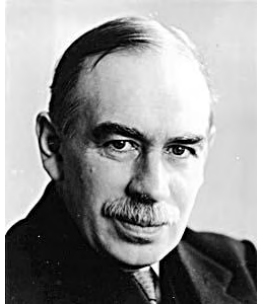
λόγος γιατί, σε μια κοινωνία που έχει φτάσει το γενικό επίπεδο του πλούτου της δικιάς μας, το πρώτο είδος ασφάλειας να μην διασφαλίζεται για όλους, χωρίς να τίθεται σε κίνδυνο η γενική ελευθερία. Δηλαδή κάποια ελάχιστη τροφή, στέγη και ρούχα, επαρκή για να διαφυλάξουν την υγεία. Ούτε υπάρχει λόγος για τον οποίο το κράτος δεν θα πρέπει να βοηθήσει να οργανωθεί ένα ολοκληρωμένο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης παρέχοντας για τις κοινές απειλές για τη ζωή ενάντια των οποίων λίγοι μπορούν να προβούν στις κατάλληλες προβλέψεις» (Hayek 1945).

Συνοψίζοντας, ο Hayek ασχολήθηκε αρχικά με τον οικονομικό κύκλο, για τον οποίο πίστευε ότι προκαλείται από την επεκτατική πιστωτική πολιτική των τραπεζών και τον κυβερνητικό καθορισμό των επιτοκίων. Στη συνέχεια έγραψε για τον οικονομικό υπολογισμό τον οποίο και κατέκρινε φανατικά, καθώς κατά τη γνώμη του, μόνο σε καθεστώς ελεύθερης αγοράς είναι δυνατή η ορθολογική κατανομή πόρων και διαμόρφωση τιμών. Σε μια κεντρικά προγραμματισμένη κοινωνία η αρχή που παίρνει τις αποφάσεις δεν θα είναι σε θέση σε καμία περίπτωση να κατέχει τις γνώσεις και τις πληροφορίες που κατέχουν και συνδυάζουν όλα τα άτομα μιας φιλελεύθερης κοινωνίας. Σε μια τέτοια κοινωνία επίσης δεν έχει κανένα νόημα και ο όρος διανομή των πόρων, αφού η αγορά αναλαμβάνει από μόνη της αυτόν τον ρόλο. Το κράτος σύμφωνα με τον Hayek πρέπει να περιοριστεί στο ρόλο της προστασίας των ατόμων μέσω ενός νομικού πλαισίου με την παροχή δημοσίων αγαθών στους πολίτες και βασικών αγαθών στους φτωχούς.

Αρχικά οι ιδέες του Hayek αμφισβητήθηκαν και αντιμετωπίστηκαν με σκεπτικισμό. Ήταν αρκετά χρόνια αργότερα που άρχισε να γίνεται αποδεκτός από την επιστημονική και πολιτική κοινωνία. Ο Πρόεδρος των ΗΠΑ Ronald Reagan στην εποχή του κατέταξε τον Hayek μεταξύ των δύο ή τριών ατόμων που επηρέασαν σε μεγαλύτερο βαθμό τη φιλοσοφία του, και τον κάλεσε επίσημα στον Λευκό Οίκο, ως ειδικό προσκεκλημένο. Στη δεκαετία του 1970 και του 1980, τα γραπτά του Hayek άσκησαν επίσης σημαντική επιρροή σε πολλούς από τους ηγέτες της «βελούδινης» επανάστασης στην Κεντρική Ευρώπη κατά τη διάρκεια της κατάρρευσης της σοβιετικής αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τον Pizano (2009) «η επιρροή του Hayek κατά το τέλος του 20^{ου} αιώνα ήταν αξιοσημείωτη. Πολλοί αναλυτές έχουν επισημάνει ότι άσκησε επιρροή στην πτώση του τοίχους του Βερολίνου, την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, και στις πολιτικές οικονομίες που αναπτύχθηκαν από τους Reagan και Thatcher, καθώς επίσης και από διάφορα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης».

5. JOHN MAYNARD KEYNES (1883-1946)

Ο John Maynard Keynes ήταν μια προσωπικότητα με τόση επιρροή στην οικονομική επιστήμη που μια ολόκληρη σχολή σύγχρονης σκέψης φέρει το όνομά του. Εισηγήθηκε την

δημοσιονομική πολιτική παρέμβασης του κράτους μέσω δημοσίων δαπανών για την τόνωση της απασχόλησης, που έγινε η βάση της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης σε όλο τον δυτικό κόσμο για τέσσερις σχεδόν δεκαετίες. Επίσης βοήθησε στην ίδρυση διεθνών οικονομικών οργανισμών που έπαιξαν τόσο σημαντικό ρόλο στη μεταπολεμική οικονομική άνθηση.

Το 1908, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του και ύστερα από δύο χρόνια υπηρεσίας στην κυβέρνηση της Αγγλίας, ο Alfred Marshall, δάσκαλος του Keynes και οικογενειακός φίλος, σε ένδειξη εκτίμησης προσέφερε στο μαθητή του μια θέση διδασκαλίας στο Cambridge την οποία ο Keynes αποδέχτηκε. Οι απόψεις του επηρέασαν βαθιά τη μακροοικονομική θεωρία καθώς και τις οικονομικές πολιτικές των κυβερνήσεων. Υποστήριξε με σθένος τον περιορισμό του φιλελευθερισμού και τη χρήση δημοσιονομικών και νομισματικών μέτρων για την άμβλυνση των δυσμενών επιπτώσεων της οικονομικής ύφεσης στην οικονομία.

Το 1919 έγραψε το βιβλίο «The Economic Consequences of the Peace» στο οποίο περιγράφει την άθλια οικονομική κατάσταση στην οποία βρέθηκε η Ευρώπη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και συγκεκριμένα περιγράφει τα αίτια του υψηλού πληθωρισμού και της οικονομικής στασιμότητας. Επιτέθηκε στις μεταπολεμικές αποπληθωριστικές πολιτικές και γενικά υποστήριξε ότι οι χώρες θα πρέπει να στοχεύουν στη σταθερότητα των εγχώριων τιμών, αποφεύγοντας τον αποπληθωρισμό, ακόμη κι αν αυτό οδηγήσει στην υποτίμηση των νομισμάτων τους. «Ο Λένιν φέρεται να έχει δηλώσει ότι ο καλύτερος τρόπος για να καταστρέψει το καπιταλιστικό σύστημα ήταν να υπονομεύσει το νόμισμά του. Με μια συνεχή διαδικασία πληθωρισμού, οι κυβερνήσεις μπορούν να κατάσχουν, κρυφά και απαρατήρητα, ένα σημαντικό μέρος του πλούτου των πολιτών τους. Με τη μέθοδο αυτή όχι μόνο κατάσχουν, αλλά κατάσχουν αυθαίρετα. Και, ενώ η διαδικασία φτωχαίνει πολλούς, στην πραγματικότητα πλουτίζει κάποιους ... Ο Λένιν ήταν σίγουρα σωστός. Δεν υπάρχει πιο διακριτικός, πιο σίγουρος τρόπος για να ανατρέψει την υπάρχουσα βάση μιας κοινωνίας από το να υπονομεύσει το νόμισμά της. Η διαδικασία δεσμεύει όλες τις κρυμμένες δυνάμεις του

οικονομικού δικαίου από την πλευρά της καταστροφής, και το κάνει με τρόπο που ούτε ένας άνθρωπος σε εκατομμύρια δεν είναι σε θέση να διαγνώσει». Σύμφωνα με τον Keynes, στα τελευταία στάδια του πολέμου, όλες οι εμπόλεμες κυβερνήσεις εφάρμοσαν, από ανάγκη ή ανικανότητα, αυτό που οι Μπολσεβίκοι θα έκαναν βάσει σχεδίου. Έτσι, ακόμη και μετά το τέλος του πολέμου, οι περισσότερες κυβερνήσεις συνέχιζαν τις ίδιες τακτικές, κατευθύνοντας την λαϊκή οργή και αγανάκτηση ενάντια στην τάξη των «κερδοσκόπων» επιχειρηματιών, οι οποίοι σε περιόδους ταχείας αύξησης των τιμών δεν μπορούν να αποφύγουν τον γρήγορο πλουτισμό, είτε το επιθυμούν είτε όχι. Αυτοί οι επιχειρηματίες είναι η συνέπεια και όχι η αιτία της ανόδου των τιμών. Επεσήμανε επίσης τη σχέση μεταξύ της εκτύπωσης χρήματος από την κυβέρνηση και του πληθωρισμού. «Η πληθωριστική πολιτική των νομισματικών συστημάτων της Ευρώπης έχει προχωρήσει τόσο πολύ, που οι διάφορες εμπόλεμες κυβερνήσεις, ανίκανες, ή πολύ δειλές ή πολύ κοντόφθαλμες να εξασφαλίσουν από δάνεια ή φόρους τους πόρους που απαιτούνται, τυπώνουν χρήμα για ισορροπία. Σε μερικές χώρες όπως η Ρωσία και η Αυστροουγγαρία αυτό γίνεται σε τέτοιο βαθμό που για σκοπούς εξωτερικού εμπορίου το νόμισμα είναι σχεδόν άνευ αξίας» (Keynes 1919). Οι κυβερνήσεις στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν κάποια αγοραστική δύναμη για το νόμιμο χρήμα τους προσπαθούν να ελέγξουν τις εσωτερικές τιμές με διάφορες νομοθετικές ρυθμίσεις, οι οποίες όμως σύμφωνα με τον Keynes αποθαρρύνουν την παραγωγή, καθώς «αν ένας άνθρωπος είναι υποχρεωμένος να ανταλλάξει τους καρπούς των κόπων του με ένα χαρτί το οποίο, δεν θα μπορεί να χρησιμοποιήσει για να αγοράσει ό,τι χρειάζεται σε τιμή συγκρίσιμη με εκείνη που έλαβε για τα δικά του προϊόντα, θα κρατήσει το προϊόν του για τον εαυτό του, χαρίζοντάς το στους φίλους και τους γείτονές του ή θα χαλαρώσει τις προσπάθειές του για την παραγωγή του». Αν όμως η κυβέρνηση δεν παρέμβει, και αφήσει τα πράγματα να πάρουν το δρόμο τους, βασικά αγαθά θα φτάσουν σύντομα σε ένα επίπεδο τιμών που θα είναι προσιτά μόνο στους πλούσιους (Keynes 1919).

Καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, ο Keynes συμμετείχε έντονα στις καθημερινές διχογνωμίες γύρω από τα θέματα της τρέχουσας οικονομικής πολιτικής. Σχετικά με τα δύο θεμελιώδη προβλήματα της αγγλικής οικονομικής πολιτικής των δεκαετιών του 1920 και 1930, τον Κανόνα του Χρυσού και την ανεργία, ο Keynes τήρησε μία σαφή θέση από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, σε μεγάλο βαθμό, το θεωρητικό του έργο στα χρόνια που ακολούθησαν παρακινήθηκε από την ανάγκη να προσδώσει επιστημονική εγκυρότητα στις πολιτικές του απόψεις. Στα μέσα του 1920, όταν η Βρετανία υπέφερε από υψηλή ανεργία, ο Keynes πρότεινε την υποτίμηση της στερλίνας ώστε

να δώσει ώθηση στην απασχόληση ενισχύοντας τις εξαγωγές. Άσκησε κριτική στον Winston Churchill για την απόφασή του να επαναφέρει τον κανόνα χρυσού και μάλιστα την προπολεμική ισοτιμία χρυσού-λίρας, καθώς κάτι τέτοιο ήταν ενάντια στην ανάγκη της χώρας τη δεδομένη χρονική στιγμή για εγχώρια πολιτική αυτονομία. Μια απόφαση που το 1931 φάνηκε πόσο λανθασμένη ήταν, όταν η Αγγλία εγκατέλειψε για μια ακόμη φορά τον κανόνα χρυσού εν μέσω μιας από τις χειρότερες οικονομικές κρίσεις που γνώρισε ο καπιταλισμός.

Το 1926 στο έργο του «Το τέλος του Laissez-Faire», περιγράφει τρόπους βελτίωσης της αποτελεσματικότητας του σύγχρονου καπιταλισμού μέσω της συλλογικής δράσης. Όπως αναφέρει, ήρθε η ώρα να αμφισβητηθούν οι γενικές αρχές πάνω στις οποίες βασίζεται το laissez-faire. «Δεν είναι αλήθεια ότι τα άτομα κατέχουν μία ρυθμιστική «φυσική ελευθερία» στις οικονομικές δραστηριότητές τους. Το ιδιωτικό και το κοινωνικό συμφέρον δεν συμπίπτουν πάντοτε. Δεν είναι σωστό συμπέρασμα από τις αρχές της οικονομίας ότι το φωτισμένο ατομικό συμφέρον λειτουργεί πάντοτε για το δημόσιο συμφέρον. Ούτε είναι αλήθεια ότι το ατομικό συμφέρον γενικά είναι φωτισμένο. Πιο συχνά τα άτομα που ενεργούν ξεχωριστά για την προώθηση των δικών τους συμφερόντων είναι πάρα πολύ ανίδια ή πολύ αδύναμα για να πετύχουν ακόμα και αυτά. Η εμπειρία αποδεικνύει ότι τα άτομα, όταν αποτελούν μια κοινωνική μονάδα, είναι πάντα περισσότερο οξυδερκή από ότι όταν δρουν μεμονωμένα». Από την άλλη, κατέκρινε ένα δογματικό σοσιαλιστικό κράτος, επειδή χάνει τη σημασία του τι συμβαίνει στην πραγματικότητα και σου δίνει την εντύπωση ότι πρόκειται για ένα σχέδιο αντιμετώπισης των προβλημάτων του προηγούμενου αιώνα. Το σημαντικό πράγμα για την κυβέρνηση δεν είναι να κάνει πράγματα τα οποία κάνουν ήδη οι ιδιώτες, και να τα κάνει λίγο καλύτερα ή λίγο χειρότερα, αλλά να κάνουν αυτά τα πράγματα τα οποία επί του παρόντος δεν γίνονται καθόλου. Το ρίσκο, η αβεβαιότητα και η άγνοια είναι οι αιτίες των μεγαλύτερων οικονομικών δεινών, καθώς τα εκμεταλλεύονται ορισμένοι ιδιώτες και επιχειρήσεις προκαλώντας τις μεγάλες ανισότητες πλούτου, αλλά και ανεργία, απογοήτευση των εύλογων προσδοκιών των επιχειρήσεων και μείωση της αποτελεσματικότητας και της παραγωγής. Ωστόσο, η θεραπεία βρίσκεται έξω από τη σφαίρα πρωτοβουλίας των ατόμων. Μπορεί ακόμη και να είναι προς το συμφέρον των ιδιωτών να επιδεινώσουν τη συγκεκριμένη «ασθένεια». Η θεραπεία για αυτά τα προβλήματα κατά τον Keynes πρέπει εν μέρει να αναζητηθεί στον έλεγχο του νομίσματος και των πιστώσεων από έναν κεντρικό φορέα, και εν μέρει στη συλλογή και τη διάδοση σε μεγάλη κλίμακα των δεδομένων σχετικά με την κατάσταση των επιχειρήσεων, συμπεριλαμβανομένης της πλήρους δημοσιότητας, από το νόμο, εάν είναι αναγκαίο, όλων των γεγονότων των επιχειρήσεων που είναι χρήσιμο να

γνωρίζουμε. Το ίδιο πίστευε και για τις αποταμιεύσεις και επενδύσεις. Απαιτούνταν συντονισμένη ενέργεια ως προς την κλίμακα αποταμίευσης της κοινότητας ως σύνολο, την κλίμακα στην οποία αυτές οι εξοικονομήσεις θα πρέπει να πάνε στο εξωτερικό με τη μορφή ξένων επενδύσεων, ή να διανεμηθούν κατά μήκος των πιο παραγωγικών δραστηριοτήτων. Όπως χαρακτηριστικά έγραψε: «Δεν νομίζω ότι τα ζητήματα αυτά πρέπει να αφήνονται εξ' ολοκλήρου στην τύχη της ιδιωτικής κρίσης και των ιδιωτικών κερδών, όπως συμβαίνει σήμερα». Καταλήγει εν μέρει υπερασπιζόμενος τον καπιταλισμό, ο οποίος με συνετή διαχείριση, μπορεί ίσως να γίνει πιο αποτελεσματικός για την επίτευξη οικονομικών σκοπών από οποιοδήποτε εναλλακτικό σύστημα, αλλά αυτό από μόνο του είναι από πολλές απόψεις εξαιρετικά δυσάρεστο. Το πρόβλημά μας είναι να βρούμε μια κοινωνική οργάνωση η οποία θα είναι όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματική χωρίς να θιγούν οι αντιλήψεις μας για έναν ικανοποιητικό τρόπο ζωής (Keynes 1926).

Ο Keynes υποστήριξε ότι το κράτος θα πρέπει απλά να αναλάβει το ρόλο βελτίωσης του καπιταλιστικού συστήματος μέσω ορισμένων εργαλείων πολιτικής που θα ρυθμίζουν την τραπεζική πίστη και τις αποταμιεύσεις. Την εποχή εκείνη το φιλελεύθερο κόμμα με επικεφαλής τον Lloyd George⁷ υποστήριζε ότι αν η κρατική παρέμβαση προσανατολιζόταν στον περιορισμό της δύναμης των συνδικάτων και γενικότερα στην περικοπή των δαπανών των κοινωφελών οργανισμών, τότε θα μπορούσε να δημιουργήσει πολύ μεγαλύτερα προβλήματα από αυτά που σκόπευε να λύσει. Το φιλελεύθερο κόμμα πρότεινε την αύξηση της ζήτησης εργασίας μέσω δημόσιων έργων. Ο Keynes υποστήριξε αυτές τις προσπάθειες. Το 1924, στο άρθρο του «Does Unemployment Need a Drastic Remedy?», προτείνει κεφαλαιουχικές δημόσιες δαπάνες ύψους £100εκ. ετησίως για την τόνωση της οικονομίας, ειδικά για διανομή στέγασης, δρόμων και ηλεκτρικής ενέργειας. Το 1929 σε κείμενο που συνέγραψε με τον Henderson με τίτλο «Μπορεί ο Lloyd George να τα καταφέρει;» (Can Lloyd George Do It?) και με υπότιτλο «Μια Εξέταση του Φιλελεύθερου Προεκλογικού Προγράμματος» υποστήριξε ότι η μείωση της ανεργίας μέσω δημόσιων έργων έχει ως αποτέλεσμα την περαιτέρω δημιουργία απασχόλησης στην υπόλοιπη οικονομία. Ο λόγος είναι ότι οι νέοι απασχολούμενοι εργάτες ξοδεύουν το εισόδημα που κερδίζουν σε καταναλωτικά αγαθά αυξάνοντας έτσι την απασχόληση στον τομέα παραγωγής καταναλωτικών αγαθών κ.ο.κ. Οι Keynes και Henderson, μπορεί να μην εξήγησαν τον

---

⁷ Ο David Lloyd George (1863-1945) ήταν πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας (1916-1922) και αρχηγός του Φιλελεύθερου Κόμματος το οποίο υποστήριζε ο J.M. Keynes.

ακριβή μηχανισμό που οδηγεί στην επέκταση της απασχόλησης, ωστόσο, στο όλο επιχείρημά τους εμπεριέχεται, έμμεσα τουλάχιστον, η ιδέα του πολλαπλασιαστή (Τσουλφίδης 2004).

Το έργο του «Πραγματεία περί Χρήματος» (Treatise on Money) που γράφτηκε το 1930 θεωρείται προάγγελος της Γενικής Θεωρίας και ήταν μια προσπάθεια του Keynes να εξετάσει τη σχέση μεταξύ ανεργίας, χρήματος και τιμών. Μια κεντρική ιδέα του έργου ήταν ότι αν το ποσό των χρημάτων που αποταμιεύτηκε υπερβαίνει το ποσό που επενδύθηκε - πράγμα που μπορεί να συμβεί αν τα επιτόκια είναι πολύ υψηλά - τότε η ανεργία θα αυξηθεί. Η βασική άποψή του περί νομισματικής πολιτικής ήταν ότι ο τρόπος για να σταθεροποιηθεί η οικονομία είναι να σταθεροποιηθεί το επίπεδο των τιμών, και για να επιτευχθεί αυτό η κεντρική τράπεζα της κυβέρνησης πρέπει να μειώσει τα επιτόκια όταν οι τιμές τείνουν να αυξηθούν και να τα αυξήσει όταν οι τιμές τείνουν να πέσουν. Στο έργο του αυτό ο Keynes επέβαλε στην οικονομική βιβλιογραφία τις έννοιες του πλεονάσματος των αποταμιεύσεων έναντι των επενδύσεων και του πλεονάσματος των επενδύσεων έναντι των αποταμιεύσεων, δηλ. εισήγαγε την ιδέα ότι ο όγκος των αποταμιεύσεων μπορεί να μην είναι ίσος με τον όγκο των επενδύσεων (Harrod 1937). Αυτό είναι εν μέρει αποτέλεσμα των ανθρώπων που δεν θέλουν να ξοδεύουν πάρα πολύ υψηλό ποσοστό των όσων πληρώνουν οι εργοδότες, καθιστώντας το δύσκολο, συνολικά, για τους εργοδότες να πραγματοποιήσουν κέρδος. Εδώ βρίσκεται η ουσία της πολιτικής νομισματικής διαχείρισης που υποστήριζε ο Keynes κατά την δεκαετία του 1920. Οι αρχές δεν θα έπρεπε να ασχολούνται αποκλειστικά με την σταθερότητα των τιμών, αλλά κυρίως με την δημιουργία αποταμιεύσεων. Για να διατηρηθεί το επίπεδο τιμών μακροχρόνια σταθερό, οι μισθωτοί και οι κεφαλαιούχοι πρέπει να αποταμιεύουν ένα μέρος από το εισόδημά τους που να ισούται με την αξία της «μη διαθέσιμης παραγωγής», δηλ. της επένδυσης. Μ' άλλα λόγια για να διατηρηθεί σταθερό το επίπεδο των τιμών, η αποταμίευση πρέπει να ισούται με την επένδυση. Οι ορισμοί όμως αυτοί της αποταμίευσης και της επένδυσης για την ερμηνεία των μεταβολών στο επίπεδο τιμών απορρίπτονται στο επόμενο έργο του, τη «Γενική Θεωρία» (Rima 1999). Αν οι δύο στόχοι έρχονται σε σύγκρουση, θα έπρεπε να θυσιάσει η σταθερότητα των τιμών. Μέσω του πληθωρισμού, οι νομισματικές αρχές θα μπορούσαν να προσφέρουν τα ανάλογα κίνητρα στους επιχειρηματίες για να επενδύσουν, θα δημιουργήσουν θέσεις απασχόλησης και θα βγάλουν την οικονομία από την ύφεση (Screpanti & Zamagni 1993).

Η Πραγματεία δέχτηκε έντονες κριτικές. Η σημαντικότερη κριτική έγινε από τον Hawtrey και από τα μέλη του κύκλου των νεαρών οικονομολόγων του Cambridge, ειδικά από

τον Kahn, που συναντιούνταν τακτικά για να συζητήσουν τις θεωρίες του Keynes. Η κριτική αυτή αναφέρεται στο γεγονός ότι οι «θεμελιώδεις εξισώσεις» μέσω των οποίων ο Keynes διατύπωσε το υπόδειγμά του ισχύουν μόνο υπό την υπόθεση της πλήρους απασχόλησης. Επομένως, οι συνέπειες σχετικά με την ικανότητα της σωρευτικής διαδικασίας και της νομισματικής πολιτικής να παρεμβαίνουν στην οικονομία σε πραγματικούς όρους ήταν λογικά ανακόλουθες. Η κριτική αυτή ήταν απλή και καταστροφική. Ο Keynes ένιωσε το χτύπημα το οποίο αναμφίβολα σήμανε την αρχή της θεωρητικής επίπονης εργασίας που οδήγησε στην δημοσίευση της «Γενικής Θεωρίας», έξι χρόνια αργότερα (Screpanti & Zamagni 1993).

Το 1936 ο Keynes έγραψε το βιβλίο με το οποίο έγινε περισσότερο γνωστός, την «Γενική Θεωρία της Απασχόλησης, του Τόκου και του Χρήματος» (The General Theory of Employment, Interest and Money), το οποίο θεωρείται ότι δημιούργησε μια νέα αντίληψη για τον τρόπο λειτουργίας της οικονομίας καθώς και για το ρόλο του κράτους. Η ολοκλήρωση της Γενικής Θεωρίας πέντε χρόνια μετά την δημοσίευση της Πραγματείας αντιπροσωπεύει το κορυφαίο επίτευγμα, το magnum opus, του Keynes. Η έκδοσή της έγινε αμέσως δεκτή με τέτοιο ενθουσιασμό ώστε σύντομα δημιούργησε ολόκληρη σχολή, που υιοθέτησε και διέδωσε τις ιδέες του (Rima 1999). Προσέβαλε το προηγούμενο νεοκλασικό οικονομικό μοντέλο, που έλεγε ότι - με την προϋπόθεση ότι δεν περιοριζόταν από κυβερνητική παρέμβαση - η αγορά θα έρθει φυσικά σε ισορροπία πλήρους απασχόλησης και υποστήριξε ότι το δικαίωμα παρέμβασης του κράτους στον ιδιωτικό τομέα θα έπρεπε να επεκταθεί σε δύο πεδία όπου το laissez-faire είχε δείξει την ανεπάρκειά του: τον καθορισμό του επιπέδου των επενδύσεων και την διανομή του εισοδήματος. Στο έργο του αυτό επιχείρησε δύο πράγματα: να θεωρητικοποιήσει τις ως τότε απόψεις του σε ένα νέο ερμηνευτικό σχήμα για τον καπιταλισμό της εποχής και να πείσει για την ανάγκη ριζικής αλλαγής στον τρόπο προσέγγισης των οικονομικών προβλημάτων, ειδικά της ανεργίας, από οικονομολόγους και κυβερνήσεις.

Η Γενική Θεωρία είναι αλήθεια ότι βρήκε πρόσφορες συνθήκες για να αναπτυχθεί και οι συνθήκες αυτές ήταν η μεγάλη οικονομική κρίση στη διάρκεια της οποίας η κατεστημένη άποψη πρέσβευε ότι οι δυνάμεις της αγοράς ήταν ικανές από μόνες τους να διορθώσουν τις όποιες ανισορροπίες παρουσιάζονταν στην οικονομία. Η άποψη της εποχής ήταν ότι οι ανισορροπίες οφείλονται σε εξωγενείς παράγοντες και επομένως είναι εφήμερες. Αν τυχόν έχουν διάρκεια, τότε οφείλονται κυρίως στην παρεμβατική πολιτική του κράτους που

λειτουργεί αποτρεπτικά ως προς την επίτευξη της ισορροπίας στις επιμέρους αγορές (Τσουλφίδης 2004). Η οικονομική κρίση όμως έθεσε υπό αμφισβήτηση τις απόψεις αυτές. Ο Keynes είδε την επίμονη ανεργία σαν πρόβλημα που δεν μπορεί να ερμηνευθεί στο πλαίσιο του επικρατούντος θεωρητικού υποδείγματος και αμφισβήτησε τη βασιμότητα της νεοκλασικής θεωρίας ότι μια οικονομία που χαρακτηρίζεται από εύκαμπτους μισθούς και τιμές θα έχει ισχυρές τάσεις ισορροπίας. Όπως χαρακτηριστικά γράφει: «Το βάρος της κριτικής μου στρέφεται ενάντια της ανεπάρκειας του θεωρητικού υπόβαθρου του *laissez-faire*, δόγμα πάνω στο οποίο μεγάλωσα και που για πολλά χρόνια δίδασκα. Ενάντια στην έννοια ότι το επιτόκιο και ο όγκος των επενδύσεων αυτο-ρυθμίζονται στο βέλτιστο επίπεδο, έτσι ώστε η ενασχόληση με το εμπορικό ισοζύγιο είναι χάσιμο χρόνου. Επειδή εμείς, η σχολή των οικονομολόγων, αποδεικνύεται ότι έχουμε διαπράξει αλαζονικά λάθη στην αντιμετώπιση ως παιδαριώδη εμμονή ό,τι για αιώνες υπήρξε κύριος στόχος της πρακτικής κρατικής διαχείρισης» (Keynes 1936).

Το κεντρικό επιχείρημα της Γενικής Θεωρίας είναι ότι το επίπεδο της απασχόλησης είναι καθορισμένο, όχι από την τιμή της εργασίας, όπως στα νεοκλασικά οικονομικά, αλλά από τη διάθεση των πόρων (συνολική ζήτηση). Επομένως, σύμφωνα με τον Keynes, η μείωση των συνολικών δαπανών στην οικονομία συνέβαλε σε μια μαζική πτώση του εισοδήματος και της απασχόλησης. Έτσι, η οικονομία έφτασε σε ισορροπία υψηλής ανεργίας και μειωμένης δραστηριότητας. Υποστηρίζει ότι είναι λάθος να υποθέσουμε ότι οι ανταγωνιστικές αγορές, σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα, θα επιτύχουν την πλήρη απασχόληση ή ότι η πλήρης απασχόληση αποτελεί τη φυσική κατάσταση ισορροπίας της νομισματικής οικονομίας. Αντίθετα, η υποαπασχόληση και οι ανεπαρκείς επενδύσεις είναι πιθανόν να είναι η φυσική κατάσταση, εκτός αν ληφθούν δραστικά μέτρα. Μια συνέπεια της Γενικής Θεωρίας είναι ότι η έλλειψη ανταγωνισμού, δεν είναι το βασικό πρόβλημα και ότι τα μέτρα για τη μείωση της ανεργίας μέσω της μείωσης των μισθών ή των παροχών δεν είναι μόνο σκληρόκαρδα, αλλά τελικά μάταια. Μία γενική περικοπή στους μισθούς, υποστήριξε, θα μειώσει το εισόδημα, την κατανάλωση και τη συνολική ζήτηση. Αυτό θα αντισταθμίσει τυχόν οφέλη που θα έχει στην παραγωγή η χαμηλότερη τιμή εργασίας. Η βασική ιδέα του Keynes ήταν ότι για να κρατήσουμε τους ανθρώπους απασχολημένους, και την ανεργία σε χαμηλά επίπεδα, οι κυβερνήσεις πρέπει να τρέξουν τα ελλείμματα όταν η οικονομία επιβραδύνεται, καθώς ο ιδιωτικός τομέας δεν θα επενδύσει αρκετά για να κρατήσει την παραγωγή σε φυσιολογικά επίπεδα και να βγάλει την οικονομία από την ύφεση. Σε περιόδους κρίσεων καλεί τις οικονομίες να αυξήσουν τις κυβερνητικές δαπάνες και να μειώσουν τη φορολογία

προκειμένου να έλθει η ανάκαμψη (Rima 1999). «Το κράτος θα πρέπει να ασκήσει καθοδηγητική επιρροή στη ροπή προς κατανάλωση, εν μέρει μέσω της φορολογίας, εν μέρει καθορίζοντας το επιτόκιο και εν μέρει, ίσως, με άλλους τρόπους. Επιπλέον, φαίνεται απίθανο η επιρροή της τραπεζικής πολιτικής στο επιτόκιο να είναι από μόνη της επαρκής για να προσδιορίσει ένα άριστο επίπεδο επένδυσης. Θεωρώ, επομένως, ότι μια κάπως περιεκτική κοινωνικοποίηση της επένδυσης θα αποδειχτεί το μόνο μέσο διασφάλισης της προσέγγισης προς την πλήρη απασχόληση. Η ανάγκη αυτή, φυσικά, δεν αποκλείει συμβιβασμούς και μηχανισμούς συνεργασίας του δημοσίου με την ιδιωτική πρωτοβουλία. Δεν έχει ιδιαίτερη σημασία για το κράτος η ανάληψη της κυριότητας των μέσων παραγωγής. Αν το κράτος μπορεί να καθορίσει τη συνολική ποσότητα των παραγωγικών πόρων που θα διατεθούν για την αύξηση των μέσων παραγωγής καθώς και το βασικό ποσοστό αμοιβής των ιδιοκτητών τους, θα έχει πράξει ό,τι είναι αναγκαίο. Πέρα, όμως, από αυτό, δεν υφίσταται εμφανής λόγος για ένα σύστημα Κρατικού Σοσιαλισμού» (Keynes 1936).

Όπως αναφέρει ο Τσουλφίδης (2004), είναι αλήθεια ότι η συνταγή του Keynes για τον ενεργό ρόλο της κυβέρνησης δεν ήταν τόσο καινούρια, επειδή ήδη εφαρμοζόταν στις ΗΠΑ, στις Σκανδιναβικές χώρες και βεβαίως στη ναζιστική Γερμανία, προτού ακόμη δημοσιευτεί η Γενική Θεωρία. Γι' αυτό το λόγο, πολλοί είδαν τη Γενική Θεωρία όχι τόσο ως παρουσίαση μιας ριζικά νέας λύσης, αλλά ως αιτιολόγηση των ενεργειών που ήδη φάνηκαν να είναι αναγκαίες. Την εποχή εκείνη, ακόμη και αν το «New Deal» ήταν πολιτικά αναγκαίο, πολλοί οικονομολόγοι θεώρησαν ότι μια τέτοια επέμβαση δεν είχε τη δέουσα αιτιολόγηση από πλευράς οικονομικής θεωρίας. Με τη Γενική Θεωρία του Keynes όμως και την επιχειρηματολογία του περί αποτυχίας της αγοράς, βρέθηκε το αναγκαίο θεωρητικό υπόβαθρο για συστηματική παρέμβαση στην αγορά.

Για να μπορέσει να αποδείξει τη δυνατότητα ύπαρξης ακούσιας ανεργίας ο Keynes επιτέθηκε στο Νόμο του Say, στην αντίληψη, δηλαδή, ότι η προσφορά δημιουργεί τη ζήτησή της και ότι η αξία της παραγωγής ισούται με τη συνολική δαπάνη σε επίπεδο πλήρους απασχόλησης των συντελεστών παραγωγής. Δηλαδή, σε μια ελεύθερη αγορά, οι εργαζόμενοι θα είναι πάντα πρόθυμοι να μειώσουν τους μισθούς τους σε ένα επίπεδο όπου οι εργοδότες θα μπορούσαν επωφελώς να τους προσφέρουν θέσεις εργασίας (Ψαλιδόπουλος 2002). Μια καινοτομία του Keynes ήταν η έννοια της ακαμψίας των τιμών - η αναγνώριση ότι οι εργαζόμενοι στην πραγματικότητα συχνά αρνούνται να μειώσουν τους μισθούς τους ακόμη και σε περιπτώσεις όπου ένας κλασικός οικονομολόγος θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι είναι

λογικό για αυτούς να το πράξουν. Ο Keynes διατυπώνει την άποψη ότι η συνολική ζήτηση και η απασχόληση δεν μπορούν να αυξηθούν με τη μείωση των χρηματικών μισθών, οι οποίοι είναι –σύμφωνα με τον ίδιο- αποτέλεσμα κυρίως θεσμικών δυνάμεων. Οι εργάτες δεν μπορούν να πετύχουν τη μείωση των πραγματικών μισθών τους με το απλό τέχνασμα της αποδοχής μειωμένων χρηματικών μισθών (Rima 1999). Λόγω εν μέρει της ακαμψίας των τιμών, διαπιστώθηκε ότι η αλληλεπίδραση της «συνολικής ζήτησης» και της «συνολικής προσφοράς» μπορεί να οδηγήσει σε ισορροπία σταθερής ανεργίας - και σε αυτές τις περιπτώσεις, είναι το κράτος, και όχι η αγορά, στο οποίο οι οικονομίες πρέπει να εξαρτώνται για τη σωτηρία τους. Κατά τον Keynes, για να αντιμετωπιστεί η ανεργία, η κεντρική τράπεζα θα πρέπει να ανεβάσει τις τιμές των περιουσιακών στοιχείων σ' ένα επίπεδο όπου η αξία της επένδυσης θα είναι αρκετά μεγάλη ώστε να οδηγεί σε πλήρη απασχόληση με το τρέχον επίπεδο του μισθού εργασίας. Μ' άλλα λόγια, προς τα κάτω θα πρέπει να συμπιεστούν τα επιτόκια και όχι οι μισθοί εργασίας (Rima 1999).

Μία σημαντική συνεισφορά του Keynes στη Γενική Θεωρία ήταν ο όρος της ενεργού ζήτησης. Ο Kahn (1931) –φοιτητής του Keynes- υποστήριξε ότι αν στην οικονομία υπάρχει υπερβάλλουσα παραγωγική ικανότητα, ενώ η νομισματική πολιτική συμβαδίζει με τις απαιτήσεις της οικονομίας σε χρήμα, τότε με δεδομένο τον ονομαστικό μισθό, η αύξηση των κρατικών δαπανών (μέσω δανεισμού) αυξάνει τη συνολική ζήτηση και την απασχόληση. Η αυξημένη απασχόληση δημιουργεί επιπλέον εισοδήματα τα οποία καταναλώνονται και έτσι γίνονται επιπλέον ζήτηση για το προϊόν που παράγουν άλλοι εργαζόμενοι, οι οποίοι με τη σειρά τους το εισόδημα που αποκομίζουν το ξοδεύουν δημιουργώντας έτσι ακόμη μεγαλύτερη συνολική ζήτηση. Καθώς η οικονομία επεκτείνεται και προσεγγίζει την πλήρη απασχόληση, τα έσοδα της κυβέρνησης από την φορολογία εισοδημάτων και αγαθών αυξάνονται αρκετά ώστε η κυβέρνηση να μπορέσει να ξεπληρώσει τα δανεικά που χρησιμοποίησε στην αρχική αύξηση των δαπανών (Τσουλφίδης 2004). Αυτή είναι η έννοια του πολλαπλασιαστή, η πατρότητα του οποίου ανήκει στον Kahn. Ο Keynes στη συνέχεια πήρε την αρχή του Kahn και ανέλυσε τις επιπτώσεις των δημόσιων επενδύσεων πάνω στην απασχόληση και την αναδιατύπωσε σαν μέσο για την ανάλυση των επιπτώσεων που ασκούν οι επενδύσεις πάνω στο εισόδημα. Ο Keynes υποστηρίζει έτσι ότι η αύξηση των επενδύσεων μπορεί να προκαλέσει επεκτατική διαδικασία επειδή αυξάνει το εισόδημα, άρα και τις καταναλωτικές δαπάνες. Δεδομένου ότι η οριακή ροπή προς κατανάλωση δεν είναι μηδέν, η αύξηση των επενδύσεων θα προκαλέσει άνοδο του εισοδηματικού επιπέδου κατά ποσό μεγαλύτερο από την αύξηση των επενδύσεων (Rima 1999). Ο Keynes αναπτύσσοντας

περαιτέρω την ιδέα του Kahn, είπε ότι το επίπεδο της παραγωγής προσαρμόζεται έτσι, ώστε οι κανονικές (σχεδιασμένες) αποταμιεύσεις να ισούνται με το επίπεδο των επενδύσεων. Αυτή η καινούρια σύλληψη της σχέσης μεταξύ αποταμίευσης και επένδυσης και της εξίσωσής τους μέσω μεταβολών του εισοδήματος λέγεται αρχή της ενεργού ζήτησης (Τσουλφίδης 2004).

Στη Θεωρία του Keynes το επίπεδο απασχόλησης καθοριζόταν από το επίπεδο προτίμησης ρευστότητας (το οποίο καθόριζε το επιτόκιο), την οριακή απόδοση κεφαλαίου (η οποία, μαζί με το επιτόκιο, καθόριζε το επίπεδο επενδύσεων) και την οριακή ροπή προς κατανάλωση. Αυτοί οι τρεις παράγοντες καθόριζαν το επίπεδο της συνολικής ζήτησης και επομένως της ενεργούς ζήτησης και το επίπεδο της απασχόλησης. Σε περίπτωση που η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου είναι χαμηλότερη του τρέχοντος τόκου, τότε δε γίνονται επενδύσεις και το κράτος πρέπει να λάβει μέτρα, νομισματικά και δημοσιονομικά, προκειμένου να τις ενισχύσει. Ο ρόλος του δημοσίου έγκειται στο να καλύπτει άμεσα ή έμμεσα το κενό δαπάνης που δημιουργείται καθώς η οικονομία προοδεύει. Κατά τον Keynes, «ενώ η διεύρυνση των κρατικών λειτουργιών που συνεπάγεται το καθήκον της προσαρμογής της ροπής προς κατανάλωση προς την πρόθεση για επένδυση, θα φαινόταν σε ένα σύγγραμμα του 19^{ου} αιώνα ή σ' ένα σύγχρονο αμερικανό κεφαλαιούχο ως τρομερός περιορισμός του ατομισμού, εγώ, αντίθετα, την υποστηρίζω. Είναι και το μόνο πρακτικό μέσο αποφυγής της καταστροφής του συνόλου των υφισταμένων οικονομικών μορφών και η προϋπόθεση μιας επιτυχημένης λειτουργίας της ατομικής πρωτοβουλίας» (Keynes 1936). Δεν υπήρχε λόγος να υπάρχει πλήρης απασχόληση. Η επιθυμία των ανθρώπων να εργαστούν προσέφερε ένα ανώτατο όριο στο επίπεδο της απασχόλησης, αλλά δεν υπήρχε λόγος για τον οποίο αυτό το μέγιστο, θα επιτευχθεί (Backhouse 1994).

Όσον αφορά την αποταμίευση, οι συνέπειες της δυνατότητας αποθησαυρισμού στην κοινωνία και της αύξησης της αποταμίευσης αυξανόμενου του εισοδήματος, αποτελούσαν, κατά τον Keynes, πηγή ανησυχίας, καθώς έκαναν απαραίτητο μεγαλύτερο όγκο επενδύσεων προκειμένου η συνολική δαπάνη να ισούται με τη συνολική παραγωγή. «Όσο πλουσιότερη γίνεται μια κοινότητα, τόσο ευρύτερο θα είναι το κενό μεταξύ τρέχουσας και δυναμικής παραγωγής. Και με τον τρόπο αυτό γίνονται πιο φανερές και εξοργιστικές οι ατέλειες του οικονομικού συστήματος»... «Ο βαθμός της αποτελεσματικής αποταμίευσης κατ' ανάγκην καθορίζεται από το επίπεδο των επενδύσεων και το επίπεδο των επενδύσεων προωθείται από ένα χαμηλό επιτόκιο, με την προϋπόθεση ότι δεν προσπαθούμε να φτάσουμε με αυτόν τον τρόπο πέρα από το σημείο που αντιστοιχεί στην πλήρη απασχόληση. Κατά συνέπεια, είναι

προς όφελός μας να μειώσουμε το επιτόκιο σε αυτό το σημείο σχετικά με το χρονοδιάγραμμα της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου, στο οποίο υπάρχει πλήρης απασχόληση» (Keynes 1936).

Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του ίδιου του Keynes στο BBC τον Ιανουάριο του 1931, καθώς ο κόσμος ήταν βυθισμένος στη μεγαλύτερη κρίση της σύγχρονης εποχής: «Η καλύτερη υπόθεση που μπορώ να κάνω είναι ότι κάθε φορά που αποταμιεύετε πέντε σελίνια, ένας άνθρωπος χάνει τη δουλειά του για μια μέρα. Τα πέντε σελίνια που αποταμιεύετε προσθέτουν στην ανεργία έναν άνθρωπο για μια μέρα και ούτω καθ' εξής, αναλογικά. Από την άλλη μεριά, κάθε φορά που αγοράζετε αγαθά, αυξάνετε την απασχόληση – αλλά θα πρέπει να είναι βρετανικά αγαθά προκειμένου να αυξηθεί η απασχόληση σε αυτήν εδώ τη χώρα... Ως εκ τούτου, ω! φιλοπάτριδες βρετανίδες νοικοκυρές, ξεχυθείτε πρωί πρωί αύριο στους δρόμους και πηγαίνετε στις υπέροχες εκπτώσεις που διαφημίζονται παντού. Θα κάνετε καλό στον εαυτό σας – γιατί ποτέ δεν ήταν τα αγαθά τόσο φτηνά, ούτε στα όνειρά σας. Προμηθευτείτε υφάσματα, σκεπάσματα και κουβέρτες για να καλύψετε κάθε σας ανάγκη. Και θα έχετε ταυτόχρονα τη χαρά ότι αυξάνετε την απασχόληση, ότι συμβάλλετε στον πλούτο της χώρας μας, επειδή κινητοποιείτε χρήσιμες δραστηριότητες, δίνοντας ελπίδα στο Λάνκασαϊρ, στο Γιόρκσαϊρ και στο Μπέλφαστ» (Pugh & Garrat 1993).

Σχετικά με την διανομή εισοδήματος, ο Keynes επεσήμανε ότι η φυσική τάση ενός καθεστώτος *laissez-faire* είναι η δημιουργία μιας διανομής του εισοδήματος που είναι αυθαίρετη και άδικη και πίστευε ότι το μεγάλο ύψος των αποταμιεύσεων που δημιουργείται από την πολύ μεγάλη ανισοκατανομή του εισοδήματος θα είχε ως αποτέλεσμα την διατήρηση σε χαμηλά επίπεδα της δαπάνης και της συνολικής ζήτησης, αντί να στηρίζει την διαδικασία κεφαλαιακής συσσώρευσης. Το κράτος θα έπρεπε να παρέμβει και σε αυτήν την περίπτωση. Ωστόσο, θα έπρεπε να παρέμβει χωρίς να αποβεί επιζήμιο για τις θεμελιώδεις αρχές πάνω στις οποίες χτίστηκε η καπιταλιστική οικονομία, όπως τις έβλεπε ο Keynes: τον ατομικισμό και την ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Είχε γίνει ένας οικονομολόγος που εκφραζόταν ενάντια στο *laissez-faire* αλλά παρέμενε φιλελεύθερος. Πίστευε ότι η κρατική παρέμβαση δεν έπρεπε να καταργήσει το «αόρατο χέρι» αλλά να το βοηθήσει να εκδηλωθεί και κατά μία έννοια να το καταστήσει ορατό. Αυτή είναι η προέλευση της νέας φιλοσοφίας της «ελεγχόμενης αγοράς» (Screpanti & Zamagni 1993).

Συμπερασματικά η παραπάνω θεωρία είναι, σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Keynes, «σχετικά συντηρητική στις συνέπειες της» (Keynes 1936). Παρ' όλα αυτά,

συνάντησε την αποδοκιμασία της πανεπιστημιακής ορθοδοξίας της εποχής, κατάκτησε όμως τους νέους ερευνητές και όσους οικονομολόγους έμελλε να στελεχώσουν τα οικονομικά επιτελεία των κυβερνήσεων των δημοκρατικών χωρών της εποχής που μάχονταν τον εθνικοσοσιαλιστικό ολοκληρωτισμό (Ψαλιδόπουλος 2002).

Όσον αφορά την κοινωνική πολιτική, η κεϋνσιανή ανάλυση δικαίωσε τα εργατικά συνδικάτα στους αγώνες τους για υψηλότερους μισθούς και ενίσχυε επιχειρήματα υπέρ της διενέργειας δημόσιων δαπανών κοινωνικού χαρακτήρα. Δαπάνες για δημόσια υγεία και παιδεία δε στηρίζονταν πια σε ωφελμιστικά κριτήρια, αλλά στην αναγκαιότητα συντήρησης του καπιταλισμού. Το κράτος έπρεπε να αναλάβει την ευθύνη της απρόσκοπτης λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος και ξεκινούσε με μια ανοιχτή ημερήσια διάταξη, στην οποία θα έδινε συγκεκριμένη μορφή η εκάστοτε κυβέρνηση. Η κεϋνσιανή θεωρία θεμελίωσε τη μεταπολεμική φιλοσοφία του κράτους πρόνοιας. Συμπύκνωσε τις αναζητήσεις μιας παράδοσης διακοσίων περίπου ετών, άλλες απ' αυτές αποδέχτηκε ενώ άλλες αμφισβήτησε, και πρότεινε μια σύνθεση της οποίας οι προτάσεις, αν και συγκεκριμένης μορφής, μπορούσαν να πάρουν ένα περιεχόμενο αντίστοιχο προς τις ειδικές συνθήκες στις οποίες θα βρισκόταν μια οικονομία σε μια δεδομένη στιγμή. Έτσι, ο βιομηχανικός καπιταλισμός της μεταπολεμικής περιόδου γνώρισε μια πρωτόγνωρη παρατεταμένη φάση κοινωνικής ευημερίας και προόδου, ένα κοινωνικό κράτος που και αν ακόμη οι παγκόσμιες πολιτικοοικονομικές ανακατατάξεις της περιόδου μετά το 1980 το αμφισβήτησαν, δεν μπόρεσαν ολοκληρωτικά να το ακυρώσουν (Ψαλιδόπουλος 2002).

Μία ακόμη συνεισφορά του Keynes και της Γενικής Θεωρίας ήταν η δημιουργία του συστήματος εθνικών λογαριασμών. Η θεωρητικοποίηση της κρατικής παρέμβασης μέσω της αύξησης των δαπανών και της ενίσχυσης, της ζήτησης, ώστε η κυβέρνηση να διορθώνει τις ελλείψεις και τις αδυναμίες της αγοράς, οδήγησε στην ανάγκη οι υπεύθυνοι χάραξης της οικονομικής πολιτικής να γνωρίζουν με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια την κατάσταση στην οικονομία. Με άλλα λόγια, οι υπεύθυνοι χάραξης της οικονομικής πολιτικής έπρεπε να διαθέτουν επαρκή στοιχεία για την απασχόληση του εργατικού δυναμικού, όπως επίσης και για τα συστατικά που απαρτίζουν τη συνολική ζήτηση, δηλαδή το ύψος των δαπανών, ιδιωτικών και δημόσιων, σε συνδυασμό με τις εξαγωγές και τις εισαγωγές (Γσουλφίδης 2004).

Συνοψίζοντας, ο Keynes με τη Γενική Θεωρία του, έθεσε το θεωρητικό υπόβαθρο για τη δικαιολόγηση των παρεμβατικών πολιτικών που υποστήριζε για την έξοδο μιας χώρας από

την κρίση. Αμφισβήτησε την νεοκλασική άποψη ότι η αγορά θα έρθει σε φυσική ισορροπία πλήρους απασχόλησης αρκεί να απέχει το κράτος από κάθε έλεγχο της. Κατήγησε το Νόμο του Say και μίλησε για ακαμψία των τιμών, ότι δηλαδή στην πραγματικότητα οι εργάτες αρνούνται να μειώσουν τους μισθούς τους ώστε να τονωθεί η απασχόληση. Εξαιτίας αυτής της ακαμψίας των τιμών, οι δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης ενδέχεται να οδηγήσουν σε ισορροπία μη πλήρους απασχόλησης και τότε είναι υποχρέωση του κράτους, και όχι της αγοράς, να ψάξει να βρει λύση. Προκειμένου να τονωθεί η απασχόληση επιβάλλεται η αύξηση των δαπανών για κατανάλωση ή για επένδυση, ειδάλλως η οικονομία θα μείνει παγιδευμένη σε ισορροπία χαμηλής απασχόλησης. Η μείωση των μισθών κατά τον Keynes ήταν μόνο άκαρδη και καμία λύση δεν θα έδινε στο πρόβλημα. Αντίθετα, υποστήριξε φανατικά την μείωση των αποταμιεύσεων και του προσωπικού πλουτισμού καθώς όσο μεγαλύτερος ο όγκος της αποταμίευσης, τόσο μεγαλύτερος ο όγκος της απαραίτητης επένδυσης. Επομένως, αντί να μειωθούν οι μισθοί, πολύ μεγαλύτερο καλό θα έκανε στην οικονομία μια μείωση των επιτοκίων. Αναγκαία έκρινε και μια παρέμβαση του κράτους όσον αφορά την διανομή εισοδήματος, καθώς συγκέντρωση του πλούτου στους λίγους δημιουργεί συσσώρευση και δεν ενθαρρύνει την κατανάλωση. Σε αντίθεση με τους ισχυρισμούς ορισμένων επικριτών του, ο Keynes ήταν ένας σχετικά ισχυρός υποστηρικτής της ελεύθερης αγοράς. «Δεν υπάρχει καμία αντίρρηση ενάντια στην κλασική ανάλυση για τον τρόπο με τον οποίο το ιδιωτικό συμφέρον καθορίζει τι να παραχθεί, σε τι αναλογίες θα συνδυαστούν οι συντελεστές για την παραγωγή του και πώς η αξία του τελικού προϊόντος θα διανεμηθεί μεταξύ τους». Πίστευε ότι από τη στιγμή που θα επιτευχθεί η πλήρης απασχόληση με τα μέτρα δημοσιονομικής πολιτικής, ο μηχανισμός της αγοράς θα μπορούσε να λειτουργεί ελεύθερα. Έτσι, «πέρα από την ανάγκη κεντρικού ελέγχου για να επιτευχθεί μια προσαρμογή μεταξύ της ροπής προς κατανάλωση και του κίνητρου για επένδυση, δεν υπάρχει άλλος λόγος κοινωνικοποίησης της οικονομικής ζωής πέρα από ότι ήταν πριν» (Keynes 1936).

Σύμφωνα με την Rima (1999) λοιπόν, ο Keynes προτείνει ένα σύστημα μικτής οικονομίας όπου οι επενδύσεις κοινωνικοποιούνται αλλά ταυτόχρονα το ατομικό συμφέρον των ιδιωτών εξακολουθεί να λειτουργεί σε όλες τις περιοχές στις οποίες συμβιβάζεται με την πλήρη απασχόληση. Ο Keynes πιστεύει ότι αυτός είναι «ο μόνος εφικτός τρόπος για να αποφευχθεί η καταστροφή των υφιστάμενων οικονομικών μορφών στην ολότητά τους και η συνθήκη για την αποδοτική λειτουργία της ατομικής πρωτοβουλίας». Η Rima συνεχίζει λέγοντας πως «η Γενική Θεωρία συνέβαλε ουσιαστικά στο να αναλάβει η κυβέρνηση την ευθύνη για τη διατήρηση του επιπέδου απασχόλησης σε ικανοποιητικά επίπεδα. Είναι επίσης

αναμφισβήτητο ότι η δημοσιονομική πολιτική κέρδισε τη θέση που της αξίζει μόνο μετά τη δημοσίευση της *Γενικής Θεωρίας*». Η δημοτικότητα του έργου αυτού στην περίοδο του μεσοπολέμου οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι πήρε μια θετική στάση απέναντι στο πρόβλημα της εποχής και η θεωρία για τη συνολική ενεργό ζήτηση παρουσιάστηκε σαν στήριγμα για τα οικονομικά μέτρα που πρότεινε για την Αγγλία του 1930.

6. Η ΔΙΑΜΑΧΗ KEYNES – HAYEK

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου, όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, με αφορμή το Κραχ του 1929, ξεκίνησε μια titάνια διαμάχη μεταξύ φιλελεύθερων οικονομολόγων και πιο φιλοπαρεμβατικών, και πιο συγκεκριμένα μεταξύ δύο, του Keynes και του Hayek, για το τι είχε πάει στραβά και τι έπρεπε να γίνει για να καταπολεμηθεί η κρίση, η οποία ήρθε να ταραξεί τις πολιτικές του κόσμου. Ο Keynes και ο Hayek δημιουργούσαν τα μοντέλα τους για τον κόσμο την ίδια εποχή. Ήταν εξοικειωμένοι με τις απόψεις του άλλου και αγωνίστηκαν για τις διαφορές τους. Σύμφωνα με τον Samuelson (2009), αρχικά ο Hayek απόλαυσε μία σύντομη δημοτικότητα τα πρώτα χρόνια της καριέρας του, καθώς πολλοί στην Αγγλία πριν το 1930 ενοχλημένοι από τις ανορθόδοξες απόψεις του Keynes ήλπιζαν ότι ο Hayek θα ήταν ο «Λευκός Ιππότης που θα σκοτώσει το Μαύρο Δράκο». Όμως όσο βάθαινε η κρίση του 1929, τόσο γρηγορότερα ερχόταν η αναγνώριση για τον Keynes ως τον κορυφαίο του 20^{ου} αιώνα.

Η διαφορά τους έγκειται στις διαφορετικές προσεγγίσεις τους για την αντιμετώπιση του οικονομικού κύκλου με τη βασική θέση του Keynes να είναι η παρέμβαση του κράτους στην οικονομία για να προσφέρει απασχόληση μέσω των δημοσίων έργων, ενώ ο Hayek πίστευε ότι τέτοιες πολιτικές δείχνουν ανεπαρκή κατανόηση της λειτουργίας των οικονομικών και απλά θα καθυστερούσαν την ημέρα της ανάκαμψης. Ο Keynes στις θεωρίες που ανέπτυξε θεωρεί τους αυτόματους μηχανισμούς της αγοράς ανεπαρκείς για την επίλυση των προβλημάτων μιας οικονομίας σε κατάσταση παρατεταμένης στασιμότητας. Σύμφωνα με τον Keynes, το κράτος οφείλει να παρεμβαίνει ώστε να διασφαλίζει το ύψος των συνολικών δαπανών στο επιθυμητό επίπεδο, δεδομένου ότι οι οικονομικές κρίσεις προκαλούνται από τις μειωμένες συνολικές δαπάνες και ιδιαίτερα από τις ασθενείς επενδύσεις.

Οι οικονομικές επιπτώσεις των δημόσιων έργων στο συνολικό επίπεδο απασχόλησης έγινε το επίκεντρο διαμάχης την περίοδο του μεσοπολέμου. Στην Αγγλία διαμορφώθηκαν δύο κύριες απόψεις για τις επιπτώσεις των δημόσιων έργων στην απασχόληση. Η πρώτη άποψη που υποστηρίχθηκε από το Υπουργείο Οικονομικών απέδωσε τα αίτια της ανεργίας στις ατέλειες του συστήματος που βασίζεται στη λειτουργία της αγοράς. Οι ατέλειες αυτές συμπεριελάμβαναν τις ποικίλες κρατικές ρυθμιστικές παρεμβάσεις, τη λειτουργία των θεσμών πρόνοιας και πάνω απ' όλα τη λειτουργία των ισχυρών συνδικάτων που δεν άφηναν τις δυνάμεις της αγοράς να λειτουργήσουν ελεύθερα και να μειώσουν το μισθό στο επίπεδο που καθιερώνει πλήρη απασχόληση όλου του εργατικού δυναμικού. Αν η κυβέρνηση αποφάσιζε να παρέμβει στη λειτουργία της οικονομίας, τότε, σύμφωνα με την αυτή, η παρέμβαση αυτή έπρεπε να περιοριστεί στην άρση των όποιων εμποδίων παρεμβάλλονταν στην ομαλή λειτουργία της αγοράς. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη δεν υπάρχουν περιθώρια για ενεργό ρόλο της κυβέρνησης που μέσω των δημόσιων έργων προσπαθεί να δώσει ώθηση στην οικονομία. Η ιδέα ήταν ότι τα δημόσια έργα συνεπάγονταν περιορισμό των ιδιωτικών επενδύσεων, οι οποίες χρηματοδοτούνταν από ιδιωτικές αποταμιεύσεις. Με άλλα λόγια, η κυβέρνηση μέσω φορολογίας θα εξέτρεπε το δεδομένο ποσό συνολικών επενδύσεων από τον ιδιωτικό στον δημόσιο τομέα, προκειμένου να χρηματοδοτήσει την επιπλέον απασχόληση. Σύμφωνα με την «άποψη του Υπουργείου Οικονομικών» της Αγγλίας οι προσπάθειες αυτές θα εξουδετερώνονταν από τη μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων, γεγονός που θα σήμαινε ότι η αύξηση στη δημόσια απασχόληση θα ισοφαριζόταν με μια ισόποση, αν όχι μεγαλύτερη, μείωση της ιδιωτικής απασχόλησης. Σε σύγχρονους όρους θα λέγαμε ότι οι ιδιωτικές επενδύσεις εκτοπίζονται από τις δημόσιες επενδύσεις και το καθαρό αποτέλεσμα στο επίπεδο απασχόλησης θα ήταν στην καλύτερη περίπτωση μηδενικό (Τσουλφίδης 2004).

Ο πιο σημαντικός αντίπαλος της «Άποψης του Υπουργείου Οικονομικών» ήταν ο Keynes. Αν και αναγνώρισε ότι το πρόβλημα βρίσκεται στις εξαγωγικές βιομηχανίες, δέχτηκε ότι, λόγω της υπερτιμημένης συναλλαγματικής ισοτιμίας οι βιομηχανίες αυτές δεν επρόκειτο να είναι σε θέση να απασχολήσουν τόση εργασία, όση είχαν προηγουμένως. Η απάντηση ήταν προγράμματα «εθνικής ανάπτυξης» που αφορούν τη βελτίωση του επιπέδου των δημοσίων επενδύσεων. Ο Keynes παρατήρησε, το 1929: «Δεν γνωρίζω κανένα Βρετανό οικονομολόγο που να υποστηρίζει την άποψη ότι τα προγράμματα της Εθνικής Ανάπτυξης δεν είναι σε θέση να θεραπεύσουν την ανεργία». Ήδη την ίδια άποψη μ' αυτόν είχαν διατυπώσει νωρίτερα ο Pigou και ο Marshall. Τα προγράμματα αυτά θα αύξαναν άμεσα την απασχόληση, αλλά θα οδηγούσαν επίσης σε απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα. Ο Keynes έτσι

υποστήριξε τις προτάσεις για τα δημόσια έργα που προέβαλε ο Lloyd George και το Φιλελεύθερο Κόμμα. Η απάντησή του ήταν ότι ένα μεγάλο μέρος των αποταμιεύσεων δεν επενδύθηκε παραγωγικά, αλλά παρέμεινε συσσωρευμένο σε τραπεζικές καταθέσεις. Οι δημόσιες επενδύσεις θα μπορούσαν έτσι να αυξηθούν χωρίς τη μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων (Backhouse 1994).

Η Θεωρία του Keynes προσέφερε μια εξήγηση του πώς μια οικονομία μπορεί να καταλήξει σε ύφεση, με διαρκώς υψηλή ανεργία, καθώς και μια αιτιολόγηση για τη χρήση δημοσιονομικής πολιτικής ως μέσο για την καταπολέμηση αυτής της ύφεσης. Για να αυξηθεί η απασχόληση, η συνολική ζήτηση έπρεπε να αυξηθεί και αυτό εξαρτιόταν από μια αύξηση των επενδύσεων. Αυτό δεν θα συνέβαινε όσο οι προσδοκίες ήταν σε ύφεση: η οριακή απόδοση κεφαλαίου θα ήταν χαμηλή. Οι δημόσιες επενδύσεις θα μπορούσαν να αυξήσουν τις δαπάνες άμεσα, δημιουργώντας ένα πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα στην ενεργό ζήτηση, και θα αύξαναν επίσης τις προσδοκίες των επιχειρηματιών, πιθανώς αυξάνοντας την οριακή απόδοση κεφαλαίου (Backhouse 1994).

Ο Keynes επομένως ήταν εξαιρετικά επικριτικός απέναντι στα μέτρα λιτότητας της βρετανικής κυβέρνησης κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Ύφεσης. Το 1931 οι δαπάνες για επιδόματα ανεργίας αυξήθηκαν, τα φορολογικά έσοδα μειώθηκαν και το έλλειμμα διογκώθηκε. Η βρετανική κυβέρνηση προέβη σε βαθιές περικοπές δαπανών ενώ ο Keynes προειδοποίησε ότι το αποτέλεσμα θα ήταν η περεταίρω αύξηση της ανεργίας και η επιδείνωση της ύφεσης. Πίστευε ότι τα δημοσιονομικά ελλείμματα ήταν κάτι καλό, ένα προϊόν της ύφεσης. Έγραψε, «Ο δημόσιος δανεισμός του ενός ή του άλλου είδους είναι θεραπεία της φύσης, να το πω έτσι, για την πρόληψη ώστε οι ζημιές των επιχειρήσεων, σε τόσο μεγάλη ύφεση σαν τη σημερινή, να μην είναι τόσο μεγάλες ώστε να φέρουν την παραγωγή σε αδιέξοδο» (Cassidy 2011).

Πίστευε ότι το καπιταλιστικό σύστημα ήταν χρονίως ασταθές και ανίκανο να οδηγήσει την οικονομία σε πλήρη αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πόρων της. Τονίζοντας, μάλιστα, τη σημασία της ενεργούς ζήτησης και των αυξημένων δαπανών ώστε να εξασφαλιστεί υψηλή ευημερία και πλήρης απασχόληση, ο Keynes αμφισβήτησε τη σημασία της φειδούς και της αποταμίευσης γενικότερα. Δύο είναι, κατά τον Keynes, τα κυριότερα λάθη του καπιταλισμού της εποχής του: «η αποτυχία του να εξασφαλίσει πλήρη απασχόληση και η παρορμητική και άνιση διανομή πλούτου και εισοδημάτων» (Ψαλιδόπουλος 2002).

Όσο οι περικοπές μισθών και δαπανών αποτύγχαναν να καταπολεμήσουν το έλλειμμα και την ανεργία, η «Άποψη του Υπουργείου Οικονομικών» αμφισβητούνταν και η κριτική του Keynes κέρδιζε έδαφος. Ο Hayek ήρθε να κριτικάρει την θεωρία του Keynes και να δώσει μια διαφορετική εξήγηση των αιτιών της κρίσης αλλά και των τρόπων ανάκαμψης. Ο Hayek υποστήριξε ότι για όλα φταίνε οι τράπεζες και η δημιουργία οικονομικής φούσκας μέσω της έκρηξης της πιστωτικής επέκτασης. Το πρόβλημα ήταν η ψεύτικη έκρηξη που είχε προηγηθεί κάτι που έκανε την κατάρρευση αναπόφευκτη. Οι επενδύσεις έπρεπε να βασίζονται σε πραγματικές αποταμιεύσεις και όχι σε δημοσιονομικά μέτρα ή τεχνητά χαμηλά επιτόκια. Η κατάρρευση, όσο δύσκολη κι αν είναι, όσο κι αν πολλοί θα υποφέρουν, σύμφωνα με τον Hayek ήταν η φυσιολογική πορεία της οικονομίας, μια υγιής και απαραίτητη αναπροσαρμογή. Η πτώχευση των υπερχρεωμένων οργανισμών, επιχειρήσεων, νοικοκυριών, κρατών, είναι τραυματική αλλά απαραίτητη. Ήταν θέμα χρόνου να επανέλθει η οικονομία και το κράτος το καλύτερο που είχε να κάνει ήταν να απέχει από αυτή τη διαδικασία και να μείνει μακριά από κάθε τεχνητή στήριξη.

Το 1931, ο Hayek άσκησε κριτική στην Πραγματεία του Keynes (1930) στο έργο του «Σκέψεις για την καθαρή θεωρία του κ. J.M. Keynes». Ο Hayek απέριψε την ερμηνεία των οικονομικών κρίσεων σε όρους ανεπαρκούς ζήτησης. Η ανεργία και η αδράνεια των πόρων προκαλείται, για τον Keynes, από την έλλειψη ενεργούς ζήτησης. Για τον Hayek, πηγάζουν από ένα προηγούμενο, μη βιώσιμο επεισόδιο εύκολου χρήματος και τεχνητά χαμηλών επιτοκίων που προκαλείται από το τραπεζικό σύστημα. Χαρακτήρισε το έργο ως δυσνόητο, με «αποσπάσματα στα οποία η ανομοιογενής χρήση των όρων παράγει ένα βαθμό ασάφειας η οποία, για κάποιον εξοικειωμένο με προηγούμενο έργο του κ. Keynes, είναι σχεδόν απίστευτη. Μόνο με εξαιρετική προσοχή και επιφύλαξη μπορεί κανείς να επιχειρήσει να ασκήσει κριτική, γιατί ποτέ δεν μπορεί να είναι σίγουρος για το αν έχει κατανοήσει σωστά τον κ. Keynes».

Ο Keynes ζήτησε από τον φίλο του Piero Sraffa να απαντήσει δημοσίως στην πρόκληση του Hayek, ο οποίος το 1932 δημοσίευσε το άρθρο «Dr. Hayek on Money and Capital». Αντί για τη διαμόρφωση μιας εναλλακτικής θεωρίας, ο Sraffa ανέλυσε τις λογικές ασυνέπειες της επιχειρηματολογίας του Hayek, ιδίως όσον αφορά την επίδραση του πληθωρισμού που προκαλείται από «αναγκαστική αποταμίευση» στον τομέα των κεφαλαίων και για τον ορισμό ενός «φυσικού» επιτόκιο σε μία αναπτυσσόμενη οικονομία. Άλλοι που ανταποκρίθηκαν αρνητικά στο έργο του Hayek στον επιχειρηματικό κύκλο ήταν οι John

Hicks, Frank Knight και Gunnar Myrdal. Πιο απλή, κατά τον Samuelson (2009), ήταν η κριτική του Richard Kahn το 1932 στη θεωρία του Hayek: «Εάν ο Hayek πιστεύει ότι η δαπάνη φρεσκο-τυπωμένου νομίσματος στην απασχόληση και την κατανάλωση θα χειροτερέψει την σημερινή δραματική ύφεση, τότε ο Hayek είναι τρελός».

Σε συνέντευξη του τον Ιούλιο του 1979 (Pizano 2009), ο Hayek αναφέρθηκε στον Keynes και την οικονομική θεωρία του με μάλλον υποτιμητικό τρόπο: «Ο Keynes ήταν ένας άνθρωπος εξαιρετικής ευφυΐας αλλά με μάλλον περιορισμένη γνώση της οικονομικής θεωρίας. Όταν είχα την ευκαιρία να συζητήσω μαζί του, αιφνιδιάστηκα από τα εκπληκτικά πολλά κενά που είχαν οι γνώσεις του. Δεν είχε διαβάσει προσεκτικά για παράδειγμα το έργο του Ricardo. Η θεωρία που κυριαρχεί στην νομισματική και δημοσιονομική θεωρία πολλών χωρών τα τελευταία τριάντα χρόνια βασίζεται στις ιδέες του Keynes και στον ισχυρισμό ότι υπάρχει μια απλή θετική σχέση μεταξύ της συνολικής απασχόλησης και του μεγέθους της συνολικής ζήτησης για αγαθά και υπηρεσίες. Αυτό έχει οδηγήσει στην λανθασμένη πεποίθηση ότι μπορούμε να πετύχουμε μόνιμη πλήρη απασχόληση διατηρώντας τις συνολικές δαπάνες σε ένα κατάλληλο επίπεδο. Αυτό το δόγμα του Keynes έχει προκαλέσει μεγάλο κακό και είναι υπεύθυνο σε μεγάλο βαθμό για τα προβλήματα που έχει αντιμετωπίσει η διεθνής οικονομία στη δεκαετία του '70».

Το 1932, στην εφημερίδα The Times έλαβε χώρα μια διαμάχη, μέσω της ανταλλαγής επιστολών, μεταξύ των φιλελεύθερων και των φιλοπαρεμβατικών οικονομολόγων της εποχής. Στις 17 Οκτωβρίου του 1932 ο Keynes, ο Pigou και άλλοι οικονομολόγοι, δημοσίευσαν ένα άρθρο με τίτλο «Ιδιωτικές Δαπάνες, χρήματα για παραγωγικές επενδύσεις, ένα σχόλιο οικονομολόγων για τον εκδότη των Times», στο οποίο κατηγορούν την ιδιωτική οικονομία ότι ήταν ο ένοχος που εμπόδιζε την επιστροφή στην ευημερία, συσσωρεύοντας τις αποταμιεύσεις των ατόμων στις τράπεζες χωρίς να επενδύονται λόγω έλλειψης εμπιστοσύνης που υπήρχε την εποχή εκείνη. Επιπλέον η ιδιωτική οικονομία εντείνει το πρόβλημα επειδή αποθαρρύνει όλες τις μορφές επενδύσεων όπως εργοστάσια, μηχανήματα κτλ και δεν μεταφέρει μέρος του εισοδήματος από την κατανάλωση στην επένδυση και ρίχνει τα μέσα παραγωγής σε απραξία. Εάν ένα πρόσωπο αποφασίσει να αποταμιεύσει, δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι τα κεφάλαια θα βρουν το δρόμο προς την επένδυση στην δημιουργία νέων κεφαλαίων από τις δημόσιες ή ιδιωτικές επιχειρήσεις. Είναι ξεκάθαρο ότι το δημόσιο συμφέρον με τις συνθήκες της εποχής δεν ήταν υπέρ της ιδιωτικής οικονομίας. Το να ξοδεύεις λιγότερα χρήματα από ότι θα ήθελες δεν είναι πατριωτικό. Επρόκειτο για ένα άρθρο

παρακίνησης των ατόμων να καταναλώσουν και όχι να αποταμιεύσουν, προκειμένου να ανακάμψει η οικονομία. Καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι προκειμένου να αντισταθμιστεί η παράλογη ιδιωτική αποταμίευση, είναι αναγκαίο ένα πρόγραμμα δημοσίων δαπανών. Επειδή τα δημόσια αγαθά υπόκεινται σε παρόμοιες αποφάσεις κατανάλωσης, όπως τα ιδιωτικά αγαθά, οι αρχές ενός τόπου μπορούν να αντισταθμίσουν τις επιπτώσεις της οικονομικής δυσπραγίας στις ιδιωτικές δαπάνες με τη συμπλήρωσή τους με τις δημόσιες δαπάνες που οδηγούν σε αναλώσιμο αγαθό ή υπηρεσία. Η άποψη αυτή έμεινε γνωστή ως Κεϋνσιανά οικονομικά.

Η απάντηση ήρθε δυο μέρες μετά, με επιστολή που συνυπέγραψε ο Hayek, με τον Lionel Robbins και άλλους, όπου πρότειναν ότι οι ιδιωτικές επενδύσεις στις δημόσιες αγορές ήταν καλύτερος δρόμος προς τον πλούτο και τον οικονομικό συντονισμό στη Βρετανία από τα προγράμματα των κρατικών δαπανών. «Είμαστε της άποψης ότι πολλά από τα προβλήματα του κόσμου σήμερα οφείλονται στον αλόγιστο δανεισμό και δαπάνη από πλευράς των αρχών. Στην καλύτερη, υποθηκεύουν τον προϋπολογισμό του μέλλοντος και τείνουν να ανεβάσουν τα επιτόκια – μια διαδικασία που είναι σίγουρα ανεπιθύμητη σε αυτή τη συγκυρία όταν η προσφορά κεφαλαίου στην ιδιωτική βιομηχανία είναι ομολογουμένως μια επείγουσα ανάγκη... Αν η κυβέρνηση επιθυμεί να βοηθήσει ο σωστός τρόπος δεν είναι οι δαπάνες αλλά να καταργήσουν τους περιορισμούς του εμπορίου και της ελεύθερης κυκλοφορίας των κεφαλαίων, οι οποίοι προς το παρόν εμποδίζουν ακόμη και την αρχή της ανάκαμψης».

Με την ανάγνωση του βιβλίου του Hayek «Ο Δρόμος προς τη Δουλεία», ο Keynes έγραψε στον Hayek λέγοντας: «Ηθικά και φιλοσοφικά βρίσκομαι σε συμφωνία σχεδόν με το σύνολό του», αλλά έκλεισε την ίδια επιστολή με τη σύσταση: «Συνεπώς, αυτό που χρειαζόμαστε, κατά τη γνώμη μου, δεν είναι μια αλλαγή στα οικονομικά μας προγράμματα, η οποία στην πράξη θα οδηγούσε μόνο σε απογοητεύσεις για τα αποτελέσματα της φιλοσοφίας σας, αλλά ίσως ακόμη και το αντίθετο, δηλαδή, τη διεύρυνσή τους. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος για σας είναι η πιθανή αποτυχία της πρακτικής εφαρμογής της φιλοσοφίας σας στις Ηνωμένες Πολιτείες». Ο Hayek αντίθετα θεωρούσε ότι η εφαρμογή των Κεϋνσιανών πολιτικών θα έδινε πολύ μεγάλη δύναμη στο κράτος και θα οδηγούσε στον σοσιαλισμό.

Σχετικά με το επείγον ζήτημα της εποχής, δηλαδή αν οι δαπάνες θα μπορούσαν να βγάλουν μια χώρα από την ύφεση, ο Keynes στο γράμμα του με αφορμή το βιβλίο του Hayek απάντησε στην κριτική του Hayek με τον ακόλουθο τρόπο: «Θα έπρεπε να καταλήξω μάλλον

διαφορετικά. Θα έπρεπε να πω ότι αυτό που θέλουμε δεν είναι κανένα σχεδιασμό, ή ακόμα και λιγότερο σχεδιασμό, μάλιστα θα έλεγα ότι σχεδόν σίγουρα θέλουμε περισσότερο. Αλλά ο σχεδιασμός θα πρέπει να λαμβάνει χώρα σε μια κοινότητα στην οποία όσο το δυνατόν περισσότεροι άνθρωποι, ηγέτες και οπαδοί μοιράζονται εξ ολοκλήρου τη δική σου ηθική θέση. Ένας μέτριος σχεδιασμός θα είναι αρκετά ασφαλής αν εκείνοι που τον πραγματοποιούν είναι ηθικά προσανατολισμένοι σωστά στο μυαλό και την καρδιά».

Όσον αφορά την ανεργία ο Hayek, ερωτηθείς για την συνεισφορά του Keynes στη μείωση της ανεργίας μετά την κρίση του 1929, ισχυρίστηκε ότι δεν αρνείται ότι σε ορισμένες ακραίες περιπτώσεις η απασχόληση μπορεί να τονωθεί μέσω της νομισματικής επέκτασης. «Αλλά αυτό μπορεί να συμβεί μόνο για μια μικρή χρονική περίοδο και έχοντας υπόψη ότι το αποτέλεσμα θα είναι η επιδείνωση της κατάστασης στο μέλλον.... Η βασική αιτία της ανεργίας είναι η παρέκκλιση των μισθών και των τιμών από αυτό που θα ήταν αν είχαμε μια ελεύθερη αγορά και ένα σταθερό νόμισμα» (Pizano 2009). Παρά τις διαφορετικές απόψεις τους ο Hayek αν και ήταν ο πιο διακεκριμένος σύγχρονος κριτής του Keynes, μετά το θάνατό του έγραψε: «Ήταν ο πιο σπουδαίος άνθρωπος που γνώρισα, και για τον οποίο είχα απεριόριστο θαυμασμό. Ο κόσμος θα είναι πολύ φτωχότερος χωρίς αυτόν».

70 χρόνια μετά, υπό τη σκιά της σημερινής κρίσης, η διαμάχη αυτή μοιάζει να υφίσταται ακόμη. Είχε δίκιο ο Keynes ότι οι αποταμιεύσεις μετατρέπονται σε αδρανή κεφάλαια και υπονομεύουν την οικονομική δραστηριότητα; Ή είχε δίκιο τελικά ο Hayek, ότι κάθε παρέμβαση του κράτους στην οικονομία απλά και μόνο καθυστερεί την ανάκαμψη;

7. ΟΙ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ

7.1 Η ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Σοσιαλισμός είναι η θεωρία και το σύστημα κοινωνικής οργάνωσης, όπου τα μέσα παραγωγής και διανομής των αγαθών κατέχονται ή/και ελέγχονται από κοινωνικές ομάδες ή το κράτος και όχι από ιδιώτες, οπότε η ατομική ιδιοκτησία και η κατανομή του εισοδήματος υπόκεινται στον κοινωνικό έλεγχο, κατ' αντιδιαστολή προς τον καπιταλισμό και τον φιλελευθερισμό. Ο όρος ιστορικά αφορά ένα πολιτικό κίνημα του 19^{ου} αιώνα, γέννημα των οικονομικοκοινωνικών συνθηκών της βιομηχανικής επανάστασης.

Η εμφάνιση του Karl Marx, βοήθησε στον οριστικό σχηματισμό του σοσιαλισμού ως συγκεκριμένου, πολιτικού χώρου, που απέρριπτε τόσο τον συντηρητισμό όσο και τον αστικό φιλελευθερισμό. Στις περισσότερες σοσιαλιστικές ερμηνείες της πολιτικής οικονομίας του Μαρξ, ο σοσιαλισμός θεωρείται ασύμβατος με την αγορά. Οι σχέσεις της αγοράς, ακόμα και στην απλούστερη μορφή της ανταλλαγής αγαθών μεταξύ αυτόνομων παραγωγών, παρουσιάζονται στο *Κεφάλαιο* ως ο πυρήνας από τον οποίο λογικά και ιστορικά αναδύθηκε ο καπιταλισμός. Σύμφωνα με αυτόν τον τρόπο σκέψης, ο σοσιαλισμός όχι μόνο θα καθιστούσε την αγορά άχρηστη, αλλά θα την ξεπερνούσε ως κατανομητικός μηχανισμός. Επιπλέον, θα έφερνε στο φως, μέσω του κεντρικού προγραμματισμού, την κοινωνική φύση της εργασίας. Ο προγραμματισμός θα εξασφάλιζε την αποτελεσματική κατανομή των πόρων, εξαλείφοντας το παράδοξο της ύπαρξης ανικανοποίητων αναγκών ενώ υπάρχουν αχρησιμοποίητοι πόροι (Screpanti & Zamagni 1993).

Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, η ιδέα του κεντρικού προγραμματισμού ως οικονομικής βάσης του σοσιαλισμού εισήχθη στα προγραμματικά κείμενα των κομμουνιστικών κομμάτων. Οποιαδήποτε αποδοχή του μηχανισμού της αγοράς παρουσιαζόταν ως προσωρινή παραχώρηση που δικαιολογούνταν κυρίως λόγω της οπισθοδρόμησης των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών και των δυσκολιών μετάβασης από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πάντως πως, κατά τη διάρκεια της Δευτέρας Διεθνούς, κάποια από τα αναθεωρητικά ρεύματα του Μαρξισμού καθώς και κάποια από τα ακροαριστερά, είχαν ήδη αναγνωρίσει την σχετικότητα της αγοράς για την λειτουργία μιας σοσιαλιστικής οικονομίας. Με τη νίκη όμως του Λενινισμού στη Ρωσία, φιμώθηκε κάθε

διαφωνία και ο σοσιαλισμός ταυτίστηκε με τον «δημοκρατικό συγκεντρωτισμό», τον «κεντρικό προγραμματισμό» και την κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής (Screranti & Zamagni 1993). Αργότερα, μετά τη Μεγάλη Ύφεση, οι περισσότεροι σοσιαλδημοκράτες εγκατέλειψαν οριστικά τον μαρξισμό και την αμφισβήτηση της ελεύθερης αγοράς και του καπιταλισμού, υιοθετώντας αντίθετα τον κενσινιανισμό και το κράτος πρόνοιας ως κεντρικό οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό τους μοντέλο.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο δεν μας εκπλήσσει το ότι οι αντιπαραθέσεις για τον σοσιαλισμό άγγιζαν και το θεωρητικό μέτωπο. Στην αντιπαράθεση για τον προγραμματισμό και την αγορά μπήκε και η φιλελεύθερη σκέψη όταν ο Hayek δημοσίευσε, σε μία ανθολογία με τον τίτλο «Κολεκτιβιστικός οικονομικός προγραμματισμός» (*Collectivist Economic Planning*, 1935), ένα άρθρο που είχε γράψει ο von Mises το 1920, «ο Οικονομικός υπολογισμός στην σοσιαλιστική κοινοπολιτεία» στο οποίο αρνιόταν κατηγορηματικά την δυνατότητα ορθολογικού οικονομικού υπολογισμού στον σοσιαλισμό: χωρίς ελεύθερη αγορά δεν υπάρχει μηχανισμός των τιμών, χωρίς μηχανισμό τιμών δεν υπάρχει οικονομικός υπολογισμός. Η ουσία του επιχειρήματος του von Mises ήταν πως οι σχέσεις ανταλλαγής παραγόμενων προϊόντων και κατά συνέπεια ο σχηματισμός των τιμών τους μπορεί να υπάρξει μόνο στη βάση της ατομικής ιδιοκτησίας. Ο Mises υποστήριξε χαρακτηριστικά ότι σε μια σοσιαλιστική οικονομία δεν μπορούν να υπάρξουν τιμές για τα καταναλωτικά αγαθά, εάν η κυβέρνηση κατέχει τα μέσα παραγωγής, δεδομένου ότι όλες οι συναλλαγές θα είναι απλώς εσωτερικές μεταφορές και όχι αντικείμενα συναλλαγής, θέτοντας έτσι το μηχανισμό των τιμών εκτός λειτουργίας

Πολλές απόπειρες κατάρριψης αυτού του επιχειρήματος έγιναν στην αρχή της δεκαετίας του 1930 για παράδειγμα από τους Carl Landauer (1891-1983) (*Planwirtschaft und Verkehrswirtschaft*), Eduard Heinmann (1889-1967) (*Planning and the Market System*) και άλλους. Ο **Fred Taylor** (1855-1932) το 1929 (*The Guidance of Production in a Socialist State*) έγραψε ότι υπό την επικρατούσα τότε ελεύθερη αγορά, η απόφαση για το τι πρέπει να παραχθεί ήταν ένας συνδυασμός ιδρυμάτων, εθίμων, νόμων, αποφάσεων των πολιτών και των παραγωγών. Αντίθετα, σε ένα σοσιαλιστικό κράτος όλα θα ήταν κεντρικά προγραμματισμένα. Το κράτος θα έδινε ένα εισόδημα στον πολίτη και θα τον εξουσιοδοτούσε να το ξοδέψει όπως επιθυμούσε, διαμορφώνοντας έτσι τι θα παραχθεί. Έτσι, οι αρχές αυτού του κράτους θα προσπαθούσαν να καθορίσουν αυτά τα εισοδήματα έτσι ώστε να αντιπροσωπεύουν τη διανομή των συνολικών εσόδων του κράτους που κλήθηκε για το

συμφέρον των πολιτών γενικά και της ομάδας ως ένα οργανικό σύνολο. Οι αρχές επομένως δεν θα είχαν δυσκολία επαναλαμβάνοντας τις διαδικασίες να καταλήξουν σε ένα επίπεδο οικονομίας χωρίς έλλειμμα ή πλεόνασμα. Ο **Henry Douglas Dickinson** (1899-1968) το 1933 (*Price Formation in a Socialist Community*) προσπάθησε να αποδείξει «τη θεωρητική δυνατότητα ενός οικονομικού συστήματος βασισμένου στην συλλογική ιδιοκτησία γης και κεφαλαίου, κατευθυνόμενου προς την υλοποίηση της ισότητας των εισοδημάτων και στην οποία θα υπήρχε χώρος για ελεύθερη επιλογή του επαγγέλματος από τους εργάτες και της ικανοποίησης από τους καταναλωτές. Σε ένα τέτοιο σύστημα θα ήταν δυνατό να καθοριστεί μια οικονομική ισορροπία μεταξύ κόστους και χρησιμότητας και να κατανεμηθούν οι πόροι για την ικανοποίηση των ανταγωνιστικών αναγκών τουλάχιστον το ίδιο καλά – αν όχι καλύτερα – απ’ ότι στον καπιταλισμό». Εναντιώθηκε στον von Mises και υποστήριξε ότι θεωρητικά τουλάχιστον ο προγραμματισμός υπό το σοσιαλισμό είναι δυνατός: όπως στο καπιταλιστικό σύστημα οι ισορροπίες καθορίζονται από την αγορά, έτσι και στο σοσιαλιστικό θα λυνόταν από τις αρχές.

Αξίζει επίσης να θυμηθούμε την πρόκληση του **Karl Polanyi** (1886-1964) στον von Mises το 1922, κατά τη διάρκεια ενός σεμιναρίου που διοργάνωσε ο ίδιος ο Polanyi στη Βιέννη για τον συντεχνιακό σοσιαλισμό. Η απόπειρα του Polanyi να κατασκευάσει μια θετική θεωρία σοσιαλιστικής οικονομίας προερχόταν από την απέχθειά του τόσο για την οικονομία της αγοράς όσο και για το σοσιαλισμό κεντρικού προγραμματισμού, τα οποία θεωρούσε μορφές ανελευθερίας. Η πιθανότητα δημιουργίας μιας αποτελεσματικής σοσιαλιστικής οικονομίας αποτελούσε το θέμα των πιο ζωντανών συζητήσεων τα χρόνια εκείνα ανάμεσα στους οικονομολόγους. Ο von Mises, με την ισχύ της ακαδημαϊκής του θέσης, χαρακτήρισε την αποστολή αυτή αδύνατη (Screpanti & Zamagni 1993).

7.2 ABBA LERNER (1905-1982) ΚΑΙ OSKAR LANGE (1904-1965)

Οι οικονομολόγοι Abba Lerner και Oskar Lange έδωσαν τη σκληρότερη απάντηση στα επιχειρήματα των von Mises και von Hayek. Ο Lerner ήταν ένα ασυνήθιστο είδος σοσιαλιστή: μισούσε την κυβερνητική εξουσία στις ζωές των ανθρώπων. Αποκαλούσε τον εαυτό του σοσιαλιστή αλλά πίστευε μόνο σε ότι θεωρούσε σκοπό του σοσιαλισμού: τη δημοκρατία, ατομική ελευθερία, δίκαιη διανομή εισοδήματος, πλήρη απασχόληση και βέλτιστη κατανομή πόρων. Αγαπούσε τις ελεύθερες αγορές, τις ιδιωτικές επιχειρήσεις, αντιτάχθηκε στους νόμους κατώτατου μισθού και στους ελέγχους τιμών επειδή επεμβαίνουν στο σύστημα τιμών το οποίο αποκαλούσε ένα από τα πιο πολύτιμα εργαλεία της σύγχρονης κοινωνίας (Scitovski 1984). Ο Oskar Lange ήταν ένας Πολωνός μετανάστης στην Αμερική, υποστηρικτής του σοσιαλισμού της αγοράς, που αντέδρασε στην επίθεση του Hayek στο οικονομικό σύστημα του σοσιαλισμού τη δεκαετία του 1930. Η μάχη που ακολούθησε με τον Lange και τους υπόλοιπους οδήγησε τον Hayek (1937) να αναπτύξει μια κριτική του σοσιαλισμού βασισμένη στη γνώση.

Οι σοσιαλιστές της αγοράς είναι επικριτές του καπιταλισμού, αλλά επίσης αναγνωρίζουν ότι, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, οι απολύτως ανταγωνιστικές αγορές έχουν κάποια επιθυμητά θετικά χαρακτηριστικά. Ένα βασικό αξίωμα του σοσιαλισμού της αγοράς είναι η άρνηση ότι οι δομές της αγοράς στον καπιταλισμό μοιάζουν με τον τέλειο ανταγωνισμό. Ο σύγχρονος καπιταλισμός στερείται έτσι τις ευεργετικές ιδιότητες της αποτελεσματικότητας του ανταγωνισμού, διατηρώντας παράλληλα όλα τα ελαττώματα του. Με προσεκτικό σχεδιασμό ο σοσιαλισμός της αγοράς μπορεί να αναπαράγει τα οφέλη των πραγματικά ανταγωνιστικών αγορών (Caldwell 1997). Ο κύριος εκπρόσωπος αυτής της άποψης στα τέλη του 1930 ήταν ο Oskar Lange.

Η «λύση των Lange – Lerner», όπως έγινε γνωστή, έκανε την εμφάνισή της σε ένα άρθρο που δημοσίευσε ο Lange το 1936-7 «Για την οικονομική θεωρία του Σοσιαλισμού», και σε δυο άρθρα του Lerner «Οικονομική θεωρία και σοσιαλιστική οικονομία» (1934) και «Στατική και Δυναμική στα σοσιαλιστικά οικονομικά» (1937). Η προτεινόμενη λύση αρνιόταν την θεωρητική ισχύ του επιχειρήματος του von Mises, χρησιμοποιώντας το επιχειρήμα που ανέπτυξε ο Barone το 1908 στο άρθρο του «Το υπουργείο παραγωγής στο κολεκτιβιστικό κράτος» για την ουσιαστική αντιστοιχία ανάμεσα στον κεντρικό προγραμματισμό και την ελεύθερη αγορά σε ότι αφορά στην αποτελεσματική κατανομή των

πόρων. Ο Lange συμφώνησε με τον von Mises ότι οι τιμές είναι απαραίτητες για ορθολογικό προγραμματισμό, αλλά το λάθος του ήταν ότι πίστευε ότι οι τιμές πρέπει να διαμορφώνονται στις αγορές. Οι λογιστικές τιμές θα μπορούσαν να παρέχονται από το Κεντρικό Συμβούλιο Προγραμματισμού, και θα μπορούσαν να ληφθούν από τους σοσιαλιστές διαχειριστές ως παράμετροι στην λήψη των αποφάσεων τους. Εν τέλει, ο ορθολογικός προγραμματισμός στο σοσιαλισμό δεν ήταν αδύνατος (Caldwell 1997).

Στο άρθρο του ο Lange (1936-7) υποστήριξε τη χρήση των εργαλείων της αγοράς στον οικονομικό σχεδιασμό του σοσιαλισμού και του μαρξισμού. Προσπάθησε να προσδιορίσει μια «πρακτική λύση» μέσω της περίφημης διαδικασίας «δοκιμής και λάθους» (trial and error), σύμφωνα με την οποία το Κεντρικό Συμβούλιο Προγραμματισμού θα αναλάβει, σε πρακτικό επίπεδο, την λειτουργία της αγοράς και τον καθορισμό των τιμών, προσαρμόζοντας τις ελλείψεις και τα πλεονάσματα αντί να στηρίζεται σε μια έναν μηχανισμό ελεύθερου καθορισμού των τιμών. Κατά την ανάλυση της διαδικασίας «δοκιμής και λάθους» δόθηκε κατ' αρχάς έμφαση στην απόδειξη του ότι ο κεντρικός προγραμματισμός έχει τη δυνατότητα να κατανέμει τους πόρους με τον ίδιο τρόπο όπως και μία καπιταλιστική οικονομία αγοράς. Στο πλαίσιο αυτού του συστήματος, οι κεντρικοί σχεδιαστές «θα πάρουν αυθαιρέτως μια τιμή για τα προϊόντα που κατασκευάζονται στα εργοστάσια της κυβέρνησης και θα την αυξήσουν ή θα την μειώσουν ανάλογα με το αν κατέληγαν σε ελλείψεις ή πλεονάσματα. Αφού επαναλάβουμε αυτό το οικονομικό πείραμα μερικές φορές, μια χούφτα λαμπρών μαθηματικών ικανή για την επίλυση πολύπλοκων ταυτόχρονων εξισώσεων, θα είναι σε θέση να σχεδιάσει την οικονομία ώστε να φέρει ειρήνη, ευημερία και καλή ζωή πιο αποτελεσματικά από ό,τι ανόητοι επιχειρηματίες που τρέχουν δεξιά αριστερά στα μικροσκοπικά εργοστάσια τους φτιάχνοντας το ίδιο προϊόν με 30 διαφορετικούς τρόπους σε μια οικονομία της αγοράς. Εάν υπάρχουν ελλείψεις, οι τιμές θα αυξηθούν. Αν υπάρχουν πλεονάσματα, οι τιμές θα μειωθούν. Η αύξηση των τιμών θα ενθαρρύνει τις επιχειρήσεις να αυξήσουν την παραγωγή, καθοδηγούμενες από την επιθυμία τους να αυξήσουν τα κέρδη τους, και έτσι να καταργήσουν την έλλειψη. Η μείωση των τιμών θα ενθαρρύνει τις επιχειρήσεις να περιορίσουν την παραγωγή, προκειμένου να αποφευχθούν οι απώλειες, και έτσι θα εξαλειφθεί το πλεόνασμα. Ως εκ τούτου, θα έχουμε μια προσομοίωση του μηχανισμού της αγοράς η οποία, πίστευε ο Lange, θα είναι ικανή για την αποτελεσματική διαχείριση της προσφοράς και της ζήτησης. Οι υποστηρικτές αυτής της ιδέας θεωρούν ότι συνδυάζει τα πλεονεκτήματα μιας οικονομίας της αγοράς με εκείνα της σοσιαλιστικής οικονομίας. Υπό αυτή την ιδέα, ο Lange υποστήριξε επίσης ότι μία κρατική οικονομία θα

μπορούσε τουλάχιστον να είναι εξίσου αποτελεσματική - αν όχι πιο αποτελεσματική από ό,τι - μία καπιταλιστική ή ιδιωτική οικονομία της αγοράς. Υποστήριξε ότι αυτό ήταν δυνατό, εάν οι αρμόδιοι για το σχεδιασμό της κυβέρνησης χρησιμοποιούσαν το σύστημα τιμών σαν σε μία οικονομία της αγοράς και έδιναν οδηγίες στους διαχειριστές της κρατικής βιομηχανίας να ανταποκριθούν παραμετρικά στις κρατικά καθορισμένες τιμές. Το επιχείρημα του Lange, ήταν ένας από τους άξονες αντιπαράθεσης Σοσιαλιστικού Προγραμματισμού με την αυστριακή σχολή.

Ο Lange απάντησε στις ανησυχίες του Hayek σχετικά με την αντικατάσταση των επιχειρηματιών με κεντρικούς ρυθμιστές ως εξής: «η διαδικασία «δοκιμής και λάθους», θα μπορούσε, να λειτουργεί πολύ καλύτερα σε μια σοσιαλιστική οικονομία από ό,τι σε μια ανταγωνιστική αγορά. Επειδή το Κεντρικό Συμβούλιο Προγραμματισμού έχει μια πολύ ευρύτερη γνώση του τι συμβαίνει σε ολόκληρο το οικονομικό σύστημα από ότι θα μπορούσε ποτέ να έχει κάθε ιδιώτης επιχειρηματίας, και, κατά συνέπεια, μπορεί να είναι σε θέση να φθάσει στις σωστές τιμές ισορροπίας από μια πολύ μικρότερη σειρά διαδοχικών δοκιμών από ότι μια ανταγωνιστική αγορά κάνει στην πραγματικότητα» (Caldwell 1997).

Στο υπόδειγμα του Lange, λοιπόν, η αγορά είναι το μέσο επίλυσης ενός συστήματος εξισώσεων. Ο σοσιαλισμός της αγοράς πρέπει να συνδυάζει την αποτελεσματική κατανομή των παραγωγικών πόρων με μία κατανομή του εισοδήματος που μεγιστοποιεί τη συλλογική ευημερία. Για να πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο απαιτούνται κανόνες καθορισμένοι από τις κεντρικές αρχές που θα εμποδίζουν την εμφάνιση μονοπωλίων καθώς και τις ανισότητες που προκαλεί η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Μία οικονομία που λειτουργεί βάσει τέτοιων αρχών θα ήταν ανοιχτή σε καινοτομίες χωρίς να είναι ευάλωτη στις καταστροφές που προκαλούν οι κυκλικές κυμάνσεις. Ο Lange τόνισε τις δυσκολίες που παρουσιάζει ένα τέτοιο εγχείρημα, όπως για παράδειγμα ο κίνδυνος αύξησης της γραφειοκρατίας και η έλλειψη κινήτρων για τους διευθυντές προκειμένου να ακολουθήσουν τους κανόνες των ρυθμιστικών αρχών. Παρόλα αυτά τα παραπάνω σύμφωνα με τον Lange οι κίνδυνοι αυτοί δεν είναι χειρότεροι από την έλλειψη αποτελεσματικότητας που προκαλεί ο μονοπωλιακός και ολιγοπωλιακός καπιταλισμός (Screpanti & Zamagni 1993).

Σύμφωνα με τον Caldwell (1997), ο von Mises ποτέ δεν απάντησε ευθέως στον Lange, αλλά είναι ξεκάθαρο από τα επόμενα κείμενά του ότι δεν συμμερίζεται τις απόψεις του. Για τον von Mises, ο επιχειρηματίας είναι μεν ένας ουσιαστικός παράγοντας, αλλά εξίσου σημαντικό είναι ότι οι ενέργειές του λαμβάνουν χώρα εντός ενός συγκεκριμένου

θεσμικού πλαισίου. Απουσία ενός συστήματος αγοράς με σαφώς καθορισμένα δικαιώματα ιδιοκτησίας, ο επιχειρηματίας δεν θα έχει ούτε τις απαραίτητες πληροφορίες, ούτε τα κατάλληλα κίνητρα για την εκτέλεση των βασικών λειτουργιών. Ο von Mises αναγνώρισε ότι η προσπάθεια του Lange, να εισαγάγει τις τιμές και τον ανταγωνισμό σε ένα σοσιαλιστικό πλαίσιο δείχνει ότι αποδέχεται τις απόψεις του. Αλλά χωρίς το υπόλοιπο απαιτούμενο θεσμικό πλαίσιο, οι προσπάθειες αυτές τελικά θα αποτύχουν.

Απάντηση έδωσε και ο Hayek, με την απλή σημείωση ότι η ιδέα ενός συστήματος που κινείται προς κάποιο «τελικό» σημείο, που καθορίζεται τα δεδομένα, είναι ριζικά αντίθετη με την κατάσταση στον πραγματικό κόσμο, «όπου η συνεχής αλλαγή είναι ο κανόνας». Ο Hayek θεωρούσε ότι η χρήση ενός μοντέλου ισορροπίας από τον Lange, τον είχε οδηγήσει λανθασμένα στο συμπέρασμα ότι η κίνηση προς κάποιο τελικό σημείο ισορροπίας των λογιστικών τιμών θα είναι μία μόνιμη προσαρμογή, ενώ στην πραγματικότητα θα είναι μια ατέρμονη διαδικασία. Όσον αφορά τα επιχειρήματα του Hayek πάνω στη γνώση, ρώτησε: πώς θα ξέρουν οι προγραμματιστές ποιο είναι το ελάχιστο κόστος; Βασικός ισχυρισμός του ήταν ότι μόνο μέσα από τη λειτουργία μιας ανταγωνιστικής αγοράς δημιουργούνται οι μέθοδοι παραγωγής ελάχιστου κόστους (Caldwell 1997).

7.3 MICHAL KALECKI (1899-1970)

Ο Michal Kalecki, Πολωνός οικονομολόγος, θεωρείται από πολλούς ως ένας ήσσων Κεϋνσιανός. Συχνά πάλι υποστηρίζεται ότι ανέπτυξε πολλές από τις ιδέες του Keynes πριν από τον Keynes, αλλά λόγω του ότι τα έργα του δημοσιεύτηκαν στα πολωνικά δεν έγιναν ευρέως γνωστά στον αγγλόφωνο κόσμο. Το έργο του είναι σημαντικό για την ιστορία της σύγχρονης οικονομικής σκέψης, όχι μόνον επειδή ήταν ο πρώτος που διατύπωσε την θεωρία της ενεργού ζήτησης⁸, αλλά λόγω της κεντρικής θέσης που παραχώρησε στο πρόβλημα της διανομής του εισοδήματος και λόγω του μη ανταγωνιστικού πλαισίου στο οποίο υπέθεσε ότι καθορίζονται οι τιμές (Scrapanti & Zamagni 1993).

Το 1937 στο άρθρο του «Η Θεωρία της Φορολογίας των Εμπορευμάτων, του Εισοδήματος και του Κεφαλαίου», βασισμένος όπως αναφέρει στην θεωρία του Keynes η οποία έδωσε μια νέα βάση για την έρευνα σχετικά με τα προβλήματα της φορολογίας, αναλύει την επίδραση των διαφόρων τύπων των φόρων στην ενεργό ζήτηση και καταλήγει ότι ο καλύτερος τρόπος για την τόνωση των επιχειρήσεων και τη μείωση της ανεργίας είναι η φορολόγηση του κεφαλαίου. Η μέθοδος αυτή έχει όλα τα πλεονεκτήματα της χρηματοδότησης των κρατικών δαπανών, αλλά έχει το πλεονέκτημα ότι δεν χρεώνει το κράτος. Είναι μάλλον δύσκολο όμως η φορολόγηση κεφαλαίου να μπορέσει ποτέ να εφαρμοστεί για το σκοπό αυτό σε μεγάλη κλίμακα, καθώς θα υπονόμει την ατομική ιδιοκτησία και επομένως όπως γράφει χαρακτηριστικά «κάθε κυβέρνηση που έχει την δύναμη και τη θέληση να διορθώσει τα μεγάλα ελαττώματα του καπιταλιστικού συστήματος θα έχει και την δύναμη και τη θέληση να το καταργήσει εντελώς».

Σε ένα άρθρο του το 1943 για τον πολιτικό οικονομικό κύκλο, (Political Aspects of Full Employment), προέβλεψε ότι η πλήρης απασχόληση που διατυπώθηκε από την κεϋνσιανή πολιτική θα οδηγήσει τους εργαζομένους να είναι απείθαρχοι, προκαλώντας την ελίτ να χρησιμοποιήσει την πολιτική της δύναμη για να προκαλέσει την εκτόπιση της κεϋνσιανής πολιτικής. Στο έργο του αυτό ξεκινάει με την δήλωση ότι οι οικονομολόγοι της

---

⁸ Η πρώτη διατύπωση της θεωρίας της ενεργού ζήτησης διατυπώθηκε σε μία μελέτη που δημοσιεύτηκε στην Βαρσοβία το 1933 και έφερε τον τίτλο Δοκίμιο πάνω στην θεωρία της συγκυρίας και αργότερα δημοσιεύτηκε σε μία συντομότερη εκδοχή στο περιοδικό *Econometrica* (1935) με τίτλο «Μία μακροδυναμική θεωρία του οικονομικού κύκλου» (A Macrodynamic Theory of Business Cycles)

εποχής, ακόμη και σε ένα καπιταλιστικό σύστημα, πίστευαν ότι το κράτος μέσω των προγραμμάτων κρατικών δαπανών μπορεί να εξασφαλίσει την πλήρη απασχόληση υπό την προϋπόθεση ότι υπάρχει αρκετή βιομηχανία για να απασχολήσει το υπάρχον εργατικό δυναμικό και ότι μπορούν να αποκτηθούν επαρκείς προμήθειες ξένων πρώτων υλών σε αντάλλαγμα με εξαγωγές. Οι κυβερνητικές δαπάνες, για δημόσιες επενδύσεις (χτίσιμο σχολείων, νοσοκομείων, οδικών αρτηριών) και για επιχορήγηση της μαζικής κατανάλωσης (μέσω οικογενειακών επιδομάτων, μείωσης της έμμεσης φορολογίας, ή επιδοτήσεις για να κρατηθούν χαμηλά οι τιμές βασικών αγαθών), αυξάνουν την απασχόληση, όχι μόνο άμεσα αλλά και έμμεσα, καθώς τα υψηλότερα εισοδήματα που προκαλούνται οδηγούν σε μια δευτερεύουσα αύξηση της ζήτησης για κατανάλωση και επενδυτικά αγαθά (Kalecki 1943).

Οι βιομήχανοι όμως εναντιώνονται στην επίτευξη της πλήρους απασχόλησης μέσω κρατικών δαπανών, καθώς σε ένα σύστημα *laissez-faire* το επίπεδο της απασχόλησης εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το επίπεδο εμπιστοσύνης. Αυτό δίνει στους καπιταλιστές ένα ισχυρό έμμεσο έλεγχο στην κυβερνητική πολιτική: οτιδήποτε μπορεί να ταρακουνήσει το επίπεδο εμπιστοσύνης θα πρέπει να αποφεύγεται προσεκτικά διότι θα προκαλέσει οικονομική κρίση. Αλλά μόλις η κυβέρνηση μαθαίνει το κόλπο της αύξησης της απασχόλησης από τις δικές της αγορές, αυτή η ισχυρή μέθοδος ελέγχου χάνει την αποτελεσματικότητά της. Ως εκ τούτου, τα δημοσιονομικά ελλείμματα αναγκαία για την εκτέλεση της κυβερνητικής παρέμβασης θα πρέπει να θεωρηθούν ως επικίνδυνα. Η αντιπάθεια των επιχειρηματιών για την πολιτική δαπανών της κυβέρνησης γίνεται ακόμα πιο έντονη όταν εξετάζουν τα αντικείμενα στα οποία τα χρήματα θα δαπανηθούν: τις δημόσιες επενδύσεις και την επιδότηση της μαζικής κατανάλωσης. Όσον αφορά το πρώτο, οι επιχειρηματίες δεν έχουν πρόβλημα αν οι επενδύσεις περιορίζονται σε αντικείμενα που δεν ανταγωνίζονται τις ιδιωτικές επιχειρήσεις, ενώ η εναντίωσή τους στην επιδότηση της μαζικής κατανάλωσης έγκειται στην βασική αρχή της καπιταλιστικής ηθικής που απαιτεί ότι θα πρέπει να βγάζεις το ψωμί σου με ιδρώτα, εκτός κι αν τυχαίνει να έχεις τα ιδιωτικά μέσα. Σύμφωνα με τον Kalecki όμως, ακόμη κι αν αυτές οι αντιδράσεις ξεπεραστούν, η διατήρηση της πλήρους απασχόλησης θα προκαλέσει κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που θα δώσουν νέα ώθηση στην αντιπολίτευση των επιχειρηματιών ηγετών. Η κοινωνική θέση των αφεντικών θα υπονομευτεί και η αυτοπεποίθηση και η ταξική συνείδηση της εργατικής τάξης θα αυξηθεί. Απεργίες για αυξήσεις μισθών και βελτίωση των συνθηκών εργασίας θα δημιουργήσουν πολιτική ένταση. Παρόλο που τα κέρδη θα είναι υψηλότερα σε καθεστώς πλήρους απασχόλησης απ' ότι είναι σε καθεστώς *laissez-faire* κατά μέσο όρο, η «πειθαρχία στα

εργοστάσια» και η «πολιτική σταθερότητα» εκτιμώνται περισσότερο από τους επιχειρηματίες από τα κέρδη. Το ταξικό τους ένστικτο τους λέει ότι η διαρκής πλήρης απασχόληση είναι αβάσιμη ενώ η απεργία αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του καπιταλιστικού συστήματος (Kalecki 1943).

Ο Kalecki (1943) καταλήγει στο έργο του λοιπόν περιγράφοντας τον πολιτικό επιχειρηματικό κύκλο ως εξής: σε περίοδο ύφεσης θα πρέπει να αναληφθούν δημόσιες επενδύσεις για την αντιμετώπιση της ανεργίας. Η εφαρμογή της μεθόδου αυτής όμως στην περίοδο της ανάκαμψης θα συναντήσει τις αντιδράσεις των επιχειρηματιών και οι πιέσεις αυτές θα οδηγήσουν την κυβέρνηση να μειώσει το έλλειμμα του προϋπολογισμού. Έπειτα θα ακολουθήσει νέα ύφεση στην οποία η κυβερνητική πολιτική θα έρθει και πάλι στην επιφάνεια. Έτσι η πλήρης απασχόληση θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο στην κορυφή της έκρηξης, αλλά οι υφέσεις θα ήταν σχετικά ήπιες και σύντομες.

7.4 Η ΙΝΣΤΙΤΟΥΣΙΟΝΑΛΙΣΤΙΚΗ (ΘΕΣΜΙΚΗ) ΣΚΕΨΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Ο Ινστιτουσιοναλισμός, όπως τον ορίζει ο Boulding (1957), είναι ένα κίνημα της Αμερικανικής οικονομικής σκέψης που άνθησε από το 1890 έως το 1920 και συνδέθηκε με ονόματα όπως των Thorstein Veblen, John R. Commons και Wesley Mitchell. Αυτός ο τρόπος σκέψης εισήχθη από τον **Thorstein Veblen** (1857-1929), «ιδρυτή» της ινστιτουσιοναλιστικής προσέγγισης, την δεκαετία του 1890 και αναπτύχθηκε από τις επόμενες γενιές ινστιτουσιοναλιστών στις επόμενες δεκαετίες. Η ινστιτουσιοναλιστική οικονομία εστιάζει στην κατανόηση του ρόλου των θεσμικών οργάνων (πχ ιδιώτες, επιχειρήσεις, κράτος, κοινωνικοί κανόνες) στη διαμόρφωση της οικονομικής συμπεριφοράς και θεωρεί την αγορά αποτέλεσμα της σύνθετης αλληλεπίδρασης αυτών των θεσμών.

Το 1899 ο Thorstein Veblen στο βιβλίο του «The theory of the leisure class», τάχθηκε κατά της αποτελεσματικότητας του καπιταλισμού καθώς θεωρούσε ότι η άρχουσα τάξη απασχολούνταν μόνο στην οικονομικά άχρηστη επιδεικτική κατανάλωση, ενώ οι μεσαίες και κατώτερες τάξεις απασχολούνταν στα βιομηχανικά επαγγέλματα που υποστήριζαν το σύνολο της κοινωνίας. Αργότερα, το 1904, στο βιβλίο του «The theory of Business Enterprise» ο Veblen, αναλύοντας την καπιταλιστική κοινωνία, διαχώρισε τα κίνητρα της βιομηχανικής παραγωγής (παρήγαγε αγαθά, παρακινείται από επιχειρηματικότητα) και της επιχειρηματικής παραγωγής (παρήγαγε κέρδη, παρακινείται από αρπακτικό ένστικτο, τα μέλη της ανταγωνίζονται το ένα το άλλο σε όρους «επιδεικτικής κατανάλωσης»). Οι επιχειρήσεις προστατεύουν τις υπάρχουσες επενδύσεις κεφαλαίου, οδηγούν σε υφέσεις, και αυξάνουν τις στρατιωτικές δαπάνες και τους πολέμους μέσω του ελέγχου της πολιτικής εξουσίας (Scrapanti & Zamagni 1993).

Οι πιο σημαντικοί ινστιτουσιοναλιστές της γενιάς που ακολούθησε τον Veblen ήταν ο **Wesley Mitchell** (1874-1948), ο οποίος ασκούσε κριτική στην ορθόδοξη θεωρία για την στατική φύση της έννοιας της ισορροπίας και απέρριψε την έννοια του τέλει ανταγωνισμού, λέγοντας πως πολλές τιμές είναι «άκαμπτες» διότι καθορίζονται από θεσμικούς παράγοντες όπως τα συμβόλαια και οι συμβάσεις, και ο **John Rogers Commons** (1862-1944), ο οποίος πίστευε πως η οικονομία είναι οι σχέσεις μεταξύ ομάδων με αντικρουόμενα συμφέροντα και ο ρόλος της κυβέρνησης θα έπρεπε να είναι ο μεσολαβητής

μεταξύ των ομάδων αυτών (Scrapanti & Zamagni 1993). Είναι περισσότερο γνωστός για την ανάπτυξη μιας ανάλυσης συλλογικής δράσης από τα θεσμικά όργανα, κρατικά ή μη.

Το 1931 στο άρθρο του «Institutional Economics» έγραψε ότι «ένα θεσμικό όργανο ορίζεται ως η συλλογική δράση για τον έλεγχο, την απελευθέρωση και την επέκταση της ατομικής δράσης». Η κοινωνία περιέχει, υποστήριξε ο Commons, έναν αριθμό από «συνεχιζόμενα προβλήματα», συλλογικές δράσεις, όπως τα ανοργάνωτα έθιμα μέχρι και η οργανωμένη οικογένεια, η εταιρία, η εμπορική ένωση, η συνδικαλιστική οργάνωση, το κράτος κτλ, καθένα απ' τα οποία είχε το δικό του σετ κανόνων που διευθετούσε τη συμπεριφορά των μελών του. Και συνεχίζει ότι ο έλεγχος συνίσταται σε κανόνες εργασίας που ελέγχουν τι μπορεί ή τι πρέπει να κάνει ο ιδιώτης. Αυτά τα συνεχιζόμενα προβλήματα, μαζί με τους κανόνες εργασίας που τους επέτρεψαν να επιβιώσουν, ήταν οι θεσμοί που η κοινωνία είχε αναπτύξει για να ξεπεράσει τις διαμάχες που δημιουργήθηκαν από το πρόβλημα των περιορισμένων πόρων. Αυτοί οι εργασιακοί κανόνες όμως για να είναι λειτουργικοί πρέπει να αλλάζουν διαχρονικά για να αντικατοπτρίζουν καινούρια προβλήματα και νέες καταστάσεις. Ένας τρόπος για να επιτευχθεί αυτό ήταν το νομικό σύστημα και ένας άλλος τρόπος ήταν μέσω της πολιτικής διαδικασίας. Η ύπαρξη εξωτερικών διαιτητών, και συγκεκριμένα το νομικό σύστημα, το κάνει δυνατό για τις διαφορές να επιλυθούν στη βάση του τι είναι λογικό, με τελικό διαιτητή να είναι το ανώτατο δικαστήριο των ΗΠΑ. Αυτές οι συλλογικές δράσεις των οικονομικών οργανισμών είναι μερικές φορές πιο ισχυρές από την συλλογική πολιτική δράση, δηλαδή το κράτος. Η συλλογική δράση είναι σύμφωνα με τον Commons κάτι περισσότερο από τον έλεγχο της ατομικής δράσης, είναι μια απελευθέρωση της ατομικής δράσης από τον καταναγκασμό, τις διακρίσεις και τον αθέμιτο ανταγωνισμό από άλλα άτομα. Τα κύρια ελαττώματα αυτού του καπιταλιστικού συστήματος πίστευε ότι μπορούσαν να διορθωθούν με την χρήση σοφών θεσμικών μεταρρυθμίσεων, ενώ η κυβερνητική παρέμβαση για βιομηχανία και εμπόριο, για τον Commons δεν ήταν κάτι ιδιαίτερο αλλά απλώς ένας από τους πολλούς τρόπους με τους οποίους περιορίζονταν οι ατομικές δραστηριότητες έτσι ώστε να επιτρέψουν στην κοινωνία να λειτουργήσει με έναν ανεκτό τρόπο (Commons 1931).

Ο Commons, ο οικονομολόγος που έχει περιγραφεί ως «η πνευματική πηγή της «νέας συμφωνίας», της εργασιακής νομοθεσίας, της κοινωνικής ασφάλισης, ολόκληρου του κινήματος της χώρας προς ένα κράτος πρόνοιας» (Boulding 1957), κατά κάποιον τρόπο υπήρξε για την Αμερική ότι και ο Bismarck για την Γερμανία στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι

και ο Lloyd George για την Βρετανία στην αρχή του 20^{ου}. Ο Commons είχε τεράστια επιρροή στη νομοθεσία, κυρίως στην πατρίδα του το Wisconsin, αλλά έθεσε ένα σχέδιο μεγάλης σημασίας για την επόμενη γενιά. Αν και η δουλειά του ήταν ευρέως φάσματος, μια από τις μεγάλες του ανησυχίες ήταν τα εργασιακά προβλήματα, όπως εργοστασιακή νομοθεσία και ασφάλεια ανεργίας. Ήταν επίσης σημαντικός εξαιτίας των μαθητών του, πολλοί από τους οποίους ενεπλάκησαν με τη διαμόρφωση και εφαρμογή των προγραμμάτων της «νέας συμφωνίας» και την ψήφιση του Νόμου περί Κοινωνικής Ασφάλισης. Δημιούργησε το Κράτος Πρόνοιας στις ΗΠΑ και σημάδεψε την αρχή μιας σημαντικής αλλαγής στις σχέσεις των οικονομολόγων και του επιχειρηματικού κόσμου (Backhouse 1994).

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως είδαμε η διαμάχη κρατισμού-φιλελευθερισμού είναι μια διαμάχη που κρατάει αιώνες και αποτελεί το αντικείμενο ανάλυσης των σημαντικότερων οικονομολόγων όλων των εποχών. Μετά από μια μακρά περίοδο άκρατου παρεμβατισμού, ήρθε το 1776 ο Adam Smith, ο πατέρας της σύγχρονης οικονομίας, να θέσει τις βάσεις γι' αυτό που αργότερα θα γινόταν η επανάσταση του φιλελευθερισμού. Από τότε ακολούθησαν πολλές απόψεις και διαμάχες, ενώ η ιστορία εναλλάσσεται μεταξύ περιόδων κρατισμού και πιο ελεύθερης αγοράς.

Τον 18^ο αιώνα, μετά την αμφισβήτηση του παρεμβατικού μερκαντιλισμού, και καθώς συνεχιζόταν η καπιταλιστική συσσώρευση, η φιλοσοφία του laissez-faire είχε αρχίσει σταδιακά να κερδίζει έδαφος. Οι φτωχοί θεωρούνταν υπεύθυνοι για την κατάστασή τους, ενώ το σύστημα πρόνοιας θεωρούνταν ότι δεν έδινε κίνητρα για απασχόληση. Τον επόμενο αιώνα η αποτυχία της κοινωνικής πολιτικής να εξασφαλίσει τον απλό εργαζόμενο από την πτώση στην ένδεια και στην υποαπασχόληση οδήγησε στην αναβίωση των σοσιαλιστικών ιδεών και στην προπαγάνδισή μιας άλλου τύπου κοινωνίας. Είναι η εποχή, όπως είδαμε, των νεοκλασικών, της εγκαθίδρυσης των θεμελίων της οικονομικής της ευημερίας, της αναγνώρισης μιας νέας σειράς παρεμβάσεων του δημοσίου στην οικονομική ζωή.

Όλα αυτά μέχρι τον Μεσοπόλεμο, την περίοδο αναφοράς μας, όπου λόγω των πολύ δύσκολων οικονομικών συνθηκών και κάτω από τη σκιά της κρίσης του 1929, που βύθισε τον κόσμο στην ύφεση και την ανέχεια, η διαμάχη μεταξύ των φιλοπαρεμβατικών και των φιλελεύθερων οικονομολόγων φούντωσε. Η διαπιστωμένη αδυναμία των δυνάμεων της αγοράς να επιτύχουν τα επιθυμητά αποτελέσματα και να οδηγήσουν στην ανάκαμψη, κατέστησε αναγκαία την επέμβαση προς διόρθωση του μηχανισμού αυτού ώστε να βελτιωθεί η επίδοση του οικονομικού συστήματος. Τα μεγαλύτερα ονόματα έλαβαν μέρος σε αυτή την αντιπαράθεση αλλά στο τέλος είναι δύσκολο να καταλάβουμε ποια άποψη υπερίσχυσε. Ο John Maynard Keynes τάχθηκε ενάντια στην αποχή του κράτους από τις οικονομικές υποθέσεις, υποστηρίζοντας μια παρεμβατική δημοσιονομική πολιτική για την τόνωση της οικονομικής ζήτησης και ανάπτυξης. Απέναντι του, ο Friedrich von Hayek, υπέρμαχος του φιλελευθερισμού και ενάντια σε κάθε μορφή ρύθμισης. Ακόμα και σήμερα η παρέμβαση ή όχι του κράτους στην οικονομία, και κυρίως ποια θα πρέπει να είναι τα όρια της παρέμβασης αυτής αποτελεί για τους οικονομολόγους και τις κυβερνήσεις πρόβλημα και ένα διαχρονικό σημείο αντιπαράθεσης.

Η κρίση του 1929 είχε πολλές πολιτικές συνέπειες, μεταξύ των οποίων ήταν η εγκατάλειψη της κλασικής οικονομικής φιλελεύθερης προσέγγισης, που αντικατέστησε ο Roosevelt στις ΗΠΑ με κεϋνσιανές πολιτικές. Αυτές οι πολιτικές μεγέθυναν το ρόλο της ομοσπονδιακής κυβέρνησης στην εθνική οικονομία. Η Μεγάλη Ύφεση ήταν ένας κύριος παράγοντας στην εφαρμογή της σοσιαλδημοκρατίας και των ρυθμιζόμενων οικονομιών στις χώρες της Ευρώπης μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (σχέδιο Μάρσαλ). Πολλές από τις καινοτομίες που εισήχθησαν από τη Γενική Θεωρία συνεχίζουν να έχουν κεντρικό ρόλο στη σύγχρονη μακροοικονομία. Για παράδειγμα, η ιδέα ότι οι υφέσεις αντανάκλουν ανεπαρκή συνολική ζήτηση και ότι ο νόμος του Say δεν έχει θέση σε μια νομισματική οικονομία. Στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης ήταν ιδιαίτερα υψηλοί και ορισμένοι τους αποδίδουν στο ότι οι οικονομολόγοι και οι κυβερνήσεις γνώριζαν τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε η οικονομία και άρα μπορούσαν να την κατευθύνουν σε επιθυμητά επίπεδα προϊόντος, απασχόλησης, πληθωρισμού κλπ. Η παρέμβαση των υπεύθυνων χάραξης οικονομικής πολιτικής εστιαζόταν στην επιλογή της πολιτικής που οδηγούσε σε χαμηλότερο πληθωρισμό με κόστος την αύξηση της ανεργίας ή το αντίστροφο. Ο πρόεδρος Richard Nixon το 1971 είπε το περίφημο, «Είμαστε όλοι Κεϋνσιανοί τώρα».

Αν και οι οικονομολόγοι της Αυστρίας είχαν αμφισβητήσει τη φιλοσοφία του κεϋνσιανισμού από την δεκαετία του 1920, μετά τη δεκαετία του 1970, η κεϋνσιανή προσέγγιση πολιτικά αμφισβητήθηκε. Από το τέλος της Μεγάλης Ύφεσης μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, που άρχισε η αμφισβήτηση της θεωρίας λόγω του «στασιμοπληθωρισμού» της εποχής, ο Keynes προσέφερε την κύρια πηγή έμπνευσης στους φορείς χάραξης οικονομικής πολιτικής στην Ευρώπη, την Αμερική και μεγάλο μέρος του υπόλοιπου κόσμου. Ενώ οι οικονομολόγοι και οι ιθύνοντες στα μέσα και τέλη του 1930 είχαν επηρεαστεί από τον τρόπο σκέψης του Keynes, ήταν μετά το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου που ότι οι κυβερνήσεις άρχισαν να δανείζονται χρήματα για δαπάνες για την εξάλειψη της ανεργίας.

Τη δεκαετία του 1970 αναδύθηκε η νέα κλασική οικονομική η οποία κάνει στροφή ενάντια στην κρατική παρέμβαση. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της μια επεκτατική νομισματική πολιτική το μόνο που επιτυγχάνει μακροχρόνια είναι να αυξήσει το γενικό επίπεδο τιμών, ενώ τα πραγματικά μεγέθη της οικονομίας επηρεάζονται μόνο βραχυχρόνια. Η αύξηση της προσφοράς χρήματος οδηγεί στον πληθωρισμό και επειδή οι φορείς της οικονομίας με ορθολογικές προσδοκίες δεν μπορούν συνεχώς να διαπράττουν σφάλματα, η

προβλεπόμενη νομισματική πολιτική δεν μπορεί παρά να είναι αναποτελεσματική ακόμη και βραχυχρόνια (Τσουλφίδης 2004). Αυτή η κρίση στα κεϋνσιανά οικονομικά δεν θα είχε προκύψει αν δεν είχαν αποτύχει τα κεϋνσιανά μοντέλα να προβλέψουν τις συνέπειες αυτές των σοκ που έπληξαν την παγκόσμια οικονομία κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970. Ταυτόχρονα, αυτή η αδυναμία δεν θα είχε οδηγήσει σε μια κρίση αν τα θεωρητικά θεμέλια της κεϋνσιανής οικονομίας δεν ήταν αδύναμα. Αν η κεϋνσιανή θεωρία ήταν ισχυρή, οι οικονομολόγοι θα είχαν βρει τρόπους να εξηγήσουν τι συνέβη κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, διατηρώντας παράλληλα τη θεωρία. Τα πνευματικά πρότυπα στην οικονομική θεωρία άλλαξαν μεταξύ του 1930 και του 1970, με αποτέλεσμα τα κεϋνσιανά οικονομικά να μοιάζουν θεωρητικά ανεπαρκή. Ομοίως, η αναβίωση των κεϋνσιανών οικονομικών τη δεκαετία του 1980 απαιτούσε όχι μόνο τα γεγονότα να «διαψεύσουν» τις νέες κλασικές θεωρίες, αλλά επίσης να αναπτυχθούν τα νέα θεωρητικά επιχειρήματα για τα κεϋνσιανά οικονομικά (Backhouse 1994).

Στη δεκαετία του 1970 και 1980, μετά την αμφισβήτηση της Κεϋνσιανής θεωρίας, οι θεωρίες του Hayek επικράτησαν και άσκησαν σημαντική επιρροή σε πολλούς ηγέτες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, στις πολιτικές οικονομίες που αναπτύχθηκαν από τους Reagan και Thatcher καθώς και σε μερικά από τα πιο σημαντικά γεγονότα του 20ου αιώνα, όπως η πτώση του τοίχους του Βερολίνου και η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης.

Καταλήγοντας, παρατηρούμε ότι στην πορεία της ιστορίας της οικονομίας και ανάλογα με τις συγκυρίες της κάθε εποχής, οι οικονομολόγοι λαμβάνουν λιγότερο ή περισσότερο φιλελεύθερες θέσεις, στην προσπάθειά τους να δώσουν μια λύση στις εκάστοτε κυβερνήσεις των χωρών για την ανάκαμψη και ανάπτυξη της οικονομίας τους. Είναι σαφώς αδύνατο στα πλαίσια αυτής της εργασίας να δώσουμε απάντηση στο ερώτημα που βασάνισε τα πιο εξέχοντα μυαλά της οικονομικής επιστήμης και παρ' όλα αυτά παραμένει άλυτο. Προσωπική μου άποψη είναι μια μέση λύση μεταξύ των ακραίων θέσεων, μια φιλελεύθερη αγορά στα πλαίσια όμως ενός κοινωνικού κράτους που θα είναι έτοιμο να παρέμβει προσφέροντας δημόσια αγαθά στους πολίτες του και προστατεύοντάς τους από την ένδεια. Μένει να καθοριστούν τα όρια αυτής της παρέμβασης.

Για τρεις δεκαετίες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η θεωρία του Keynes παρείχε το πλαίσιο για τη χάραξη πολιτικών, και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού. Η Δύση απολάμβανε μια εποχή ταχείας ανάπτυξης και ανόδου του βιοτικού επιπέδου. Λίγες δεκαετίες αργότερα, η έννοια του Keynes της «ενεργού ζήτησης», είναι ακόμα η βάση της χάραξης πολιτικής σε

ολόκληρο τον κόσμο. Όταν η οικονομία σκοντάφτει και η ανεργία αρχίζει την αναρρίχηση, η συζήτηση επικεντρώνεται αναπόφευκτα σχετικά με το τι μπορεί να γίνει για την ενίσχυση των δαπανών και των επενδύσεων. Λίγοι οικονομολόγοι, αριστεροί ή δεξιοί, συμβουλεύουν σοβαρά την κυβέρνηση να μην αναμιχτεί και να αφήσει το σύστημα να κάνει τα μαγικά του. Αντίθετα, η συζήτηση γυρνάει σχετικά με το τι μεθόδους οι αρχές θα πρέπει να χρησιμοποιήσουν για να τονώσουν την οικονομία, εκτός από τη μείωση των επιτοκίων. Οι Φιλελεύθεροι οικονομολόγοι, συνήθως ευνοούν τις δαπάνες υποδομής, ενώ οι Συντηρητικοί τείνουν να προτιμούν τις περικοπές φόρων. Αλλά καμία πλευρά δεν αμφισβητεί την ανάγκη παρέμβασης της κυβέρνησης για ενίσχυσης της ζήτησης (Cassidy 2011).

Η διαμάχη που παρακολουθήσαμε, σήμερα είναι πιο επίκαιρη από ποτέ. Τι θα πρότεινε ο Keynes και ποια θα ήταν η άποψη του Hayek; Στην Ελλάδα και τις υπόλοιπες χρεωμένες χώρες επιβλήθηκαν δρακόντεια προγράμματα λιτότητας. Αντίθετα με τον Keynes που πίστευε ότι το κράτος πρέπει να αποτρέψει την δημιουργία μιας «κακής» ισορροπίας, ο Hayek έκρινε ότι το κραχ ήταν η Πραγματικότητα ενώ η πρότερη περίοδος ανάπτυξης ήταν το ψέμα. Ο Cassidy υποστηρίζει ότι αν ο Keynes ζούσε σήμερα θα πρέπει να υποστήριζε για παράδειγμα μεγάλη διαγραφή χρέους για την Ελλάδα και τις χώρες σε κρίση. Τα λεγόμενα «πακέτα διάσωσης» που έχουν λάβει αυτά τα έθνη τα τελευταία χρόνια μετά βίας έχουν μειώσει το χρέος τους, ενώ τα μέτρα λιτότητας που τους επιβλήθηκαν έχουν βυθίσει τις οικονομίες τους στην άβυσσο, ακριβώς όπως θα προέβλεπε ο Keynes (Cassidy 2011). Από την άλλη, ο Hayek και σήμερα, όπως και το 1929 θα απέδιδε το πρόβλημα στις φούσκες λόγω της έξαρσης της πίστης των τραπεζών, της ατελείωτης προσφοράς χρήματος. Τώρα το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να υπομείνουμε τις σκληρές και επίπονες επιπτώσεις της ύφεσης, να την αφήσουμε να λειτουργήσει λυτρωτικά, χωρίς κρατικές παρεμβάσεις και να περιμένουμε ώσπου η οικονομία επανέλθει στην προηγούμενη κατάσταση και ο κύκλος αρχίσει ξανά. Η πτώχευση του υπερχρεωμένων οργανισμών, επιχειρήσεων, νοικοκυριών, κρατών, είναι τραυματική αλλά απαραίτητη. Σαν γνήσιος Αυστριακός, θα χαμογελούσε, περιμένοντας καρτερικά το νέο ανοδικό κύκλο που θα είναι ακόμη πιο καινοτόμος και πιο εκρηκτικός!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ζουμπουλάκης Μ. (2002), Το κοινωνικό κράτος στους Βρετανούς κλασικούς, *Σπουδαί*, τόμος 52, τεύχος 4^ο, σελ. (112-123)
2. Τσουλφίδης, Λ. (2004), *Ιστορία της οικονομικής θεωρίας και πολιτικής*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
3. Ψαλιδόπουλος Μ., (2002), *Οικονομικές Θεωρίες και Κοινωνική Πολιτική. Η Βρετανική Προσέγγιση*, Αθήνα: Αίολος
4. Backhouse, R., (1994), *Economists and the economy: The Evolution of Economic Ideas*, London, NB
5. Bentham, J., (1793), *Manual of Political Economy*, In Jeremy Bentham's Economic Writings, W. Stark (επιμ.), London: Allen & Unwin, 1952
6. Beveridge, W. H., (1909), *Unemployment: a problem of industry*, London, Longmans, Green, and Co.
7. Boulding, K. E. (1957), *A New Look at Institutionalism*, The American Economic Review , Vol. 47, No. 2, Papers and Proceedings of the Sixty-eighth Annual Meeting of the American Economic Association (May, 1957), pp. 1-12
8. Caldwell, B., (1997), "Hayek and Socialism", *Journal of Economic Literature*, Vol. 35 (December 1997), pp. 1856-1890
9. Cassidy, J, (10 October 2011), "The Demand Doctor", *The New Yorker*.
10. Commons, J.R., (1931), "Institutional Economics", *The American Economic Review*, Vol.21, No.4, (Dec.,1931), pp.648-657
11. Dickinson, H.D., (1933), "Price Formation in a Socialist Community", *The Economic Journal*, Vol. 43, No. 170 (Jun., 1933), pp. 237-250
12. Fisher, I. (1933). "The Debt-Deflation Theory of Great Depressions", *Econometrica (The Econometric Society)*, 1 (4): 337–357. (October 1933)
13. Harrod, R.F., (1937), Mr. Keynes and Traditional Theory, *Econometrica* , Vol. 5, No. 1 (Jan., 1937), pp. 74-86
14. Hawtrey, R.G., (1913), *Good and Bad Trade. An Inquiry into the Causes of Trade Fluctuations*, London, Constable & Company Limited
15. Hawtrey, R.G., (1927), "The Monetary Theory of the Trade Cycle and Its Statistical Test Cycle and Its Statistical Test", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 41, No. 3 (May, 1927), pp. 471-486

16. Hayek F. A., (1931), *Prices and Production*, London: Routledge.
17. Hayek F. A., (1931), "Reflection on the pure theory of money of Mr. J. M. Keynes," *Economica*, 11, pp. 270-95.
18. Hayek, et al., "Spending and Saving, Public Works from Rates, to the Editor of the Times", *The Times*, Wednesday, October 19, 1932 (p10)
19. Hayek, F.A., (1935), *Collectivist Economic Planning: Critical Studies on the Possibilities of Socialism by N.G.Pierson, Ludwig von Mises, Georg Halm, and Enrico Barone*, London: Routledge & Kegan Paul Ltd
20. Hayek F. A., (1937), "Economics and Knowledge", *Economica*, New Series, vol. 4, No 13, (Feb. 1937), pp. 33-54
21. Hayek, F.A., (1945), *The Road to Serfdom with the Intellectuals and Socialism*, Edition of Reader's Digest, Institute of Economic Affairs
22. Kahn, R.F., (1931), The Relation of Home Investment to Unemployment, *The Economic Journal*, Vol. 41, No. 162 (Jun., 1931), pp. 173-198
23. Kalecki, M. (1935), "A Macrodynamic Theory of Business Cycles", *Econometrica*, Vol. 3, No. 3 (Jul., 1935), pp. 327-344
24. Kalecki, M. (1937), "A Theory of Commodity, Income, and Capital Taxation", *The Economic Journal*, Vol. 47, No. 187 (Sep., 1937), pp. 444-450
25. Kalecki, M. (1943), "Political Aspects of full employment", *The Political Quarterly*, vol. 14, pp. 322-330
26. Keynes, J.M., (1919), *The Economic Consequences of the Peace*, New York: Harcourt, Brace, and Howe: 1920
27. Keynes, J.M., (1926), *The End of Laissez-Faire*, Hogarth Press, pp.54
28. Keynes, et al., "Private Spending, Money for Productive Investment, A Comment by Economists to the Editor of the Times", *The Times*, Monday, October 17, 1932 (p13)
29. Keynes, J.M., (1936), *The General theory of employment, interest and money*, London, Macmillan
30. Lange, O., (1936), "On the Economic Theory of Socialism: Part One", *The Review of Economic Studies*, Vol. 4, No. 1 (Oct., 1936), pp. 53-71
31. Lange, O., (1937), "On the Economic Theory of Socialism: Part Two", *The Review of Economic Studies*, Vol. 4, No. 2 (Feb., 1937), pp. 123-142
32. Mill, J.S. (1848), *Principles of Political Economy*, People's Edition, London: Longmans, Green, Reader, and Dyer, 1871

33. Pigou A. C., (1913), *Unemployment*, London: Williams & Norgate
34. Pigou A. C., (1920), *The Economics of Welfare* (4th ed.), London: Macmillan, 1932
35. Pigou, A.C. (1943), “The classical stationary state”, *The Economic Journal*, Vol. 53, No. 212 (Dec., 1943), pp. 343-351
36. Pigou, A.C., (1947), *Economic Progress in a stable environment*, *Economica* , New Series, Vol. 14, No. 55 (Aug., 1947), pp. 180-188
37. Pizano, D., (2009), *Conversations with Great Economists: Friedrich A. Hayek, John Hicks, Nicholas Kaldor, Leonid V. Kantorovich, Joan Robinson, Paul A. Samuelson, Jan Tinbergen*, Jorge Pinto Books Inc: New York, 2009
38. Pugh P. & Garrat C., (1993), *Introducing Keynes: A Graphic Guide*, Icon Books Ltd
39. Ricardo, D. (1817), *The Principles of political economy and taxation*, Harmondsworth, Penguin, 1973
40. Richardson, J.H., (1934), “The "New Deal" in the United States”, *The Economic Journal*, Vol. 44, No. 176 (Dec., 1934), pp. 567-615
41. Rima, I. H., (1999), *Ιστορία της οικονομικής ανάλυσης*, επιμ: Χατζηπροκοπίου Μ., μετ: Σταματάκη Ν., Αθήνα : Gutenberg 1999
42. Robertson, D.H., (1915), *A Study of Industrial Fluctuation. An Enquiry into the Character and Causes of the So-Called Cyclical Movements of Trade*, London: P.S. King & Son Ltd
43. Rothbard, M., (2000), *America's Great Depression*, Ludwig von Mises Institute, 200, pp. 19-21.
44. Samuelson, P.A., (2009), “A few remembrances of Friedrich von Hayek (1899–1992)”, *Journal of Economic Behavior & Organization*, vol. 69 (2009), pp. 1–4
45. Scitovsky, T., (1984), “Lerner's Contribution to Economics”, *Journal of Economic Literature*, Vol. 22, No. 4 (Dec., 1984), pp. 1547-1571
46. Screpanti E. & Zamagni S. (1993), *An Outline of the History of Economic Thought*, Επιμέλεια Θεοχαράκης Ν., Μετάφραση Σακκά Α., Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός
47. Smith, A. (1776), *An Inquiry into the nature, and causes of the Wealth of Nations*, ed. By E. Cannan, Chicago, University of Chicago Press
48. Taylor, F.M., (1929), “The Guidance of Production in a Socialist State”, *The American Economic Review* , Vol. 19, No. 1 (Mar., 1929), pp. 1-8

49. von Mises, L., (1922), *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*,
Translated by J. Kahane B.Sc.(1951), New Haven Yale University Press
50. von Mises, L., (1927), *Liberalism in the Classical Tradition*, translated by Ralph
Raico, Irvington-on-Hudson, New York and Cobden Press Market Street, San
Francisco
51. von Mises, L., (1929), *A Critique of Interventionism*, English translation of the
1976, German new edition translated by Hans F. Sennholz, Revised English
translation of the 1976 German new edition translated by Hans F. Sennholz
(Irvington-on-Hudson, N.Y.: Foundation for Economic Education, 1996).